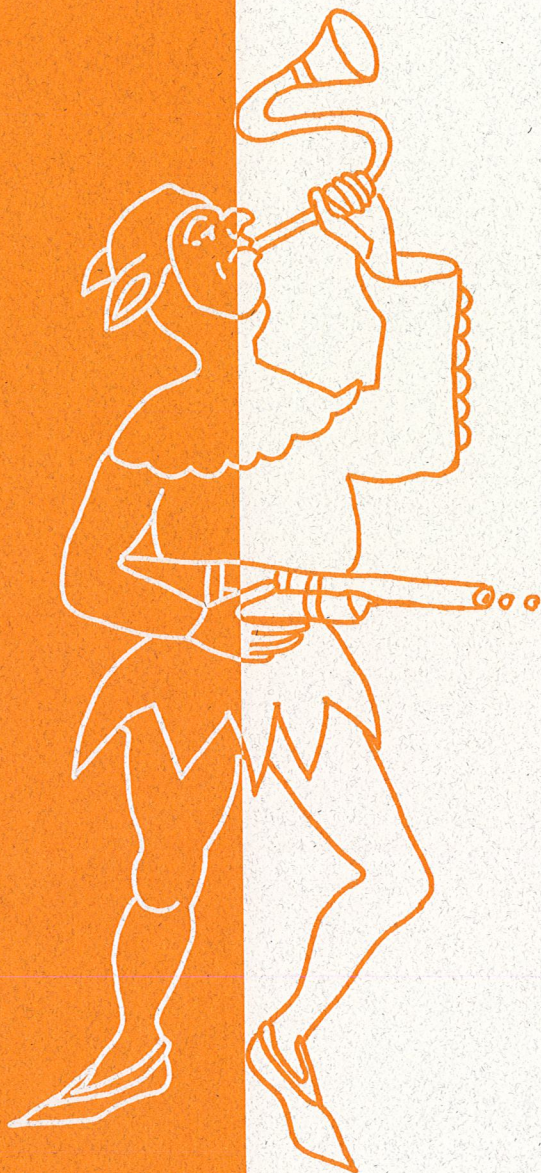

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 2 2001

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2000 kr 180:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Gunhild Eriksdotter, Lars Ersgård, Anders Jonasson, Kristina Josefsson, Mats Mogren, Mats Roslund, Joakim Thomasson.

META:s lokalredaktion i Örebro:
Johan Anund och Mathias Bäck

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2001:2

1	Redaktionellt
3	<i>David Lindholm</i> Slagfält och Svärd. Nygamla områden inom den medeltidsarkeologiska forskningen
9	<i>Viveka Löndahl</i> Ett smärtfritt förflutet? – rapport från 'Projekt Brännklint'
25	<i>Påvel Nicklasson</i> Stora och små män – en kommentar till en debatt?
33	<i>Leif Häggström</i> Tre källkritiska frågor om makt – en kommentar till Tomas Ekmans artikel "En he-man i vadmal"
38	<i>Terje Gansum & Tom W. Skarre</i> Hulveger – forslag til begreper og terminologi

META:s omslagsbild: Krigare med horn och bössa. Kalkmålning i Bellinge kyrka. Ur *Danmarks Riges Historie*. Kr. Erslev. u.d.

Redaktionellt

Ökat våld i META's spalter!

Det du nu håller i, kära läsare, är ett av de våldsammaste numren någonsin av META. Till redaktionen har influerats, oberoende av varandra, ett antal artiklar som framhäver den våldsamma sidan av vårt förflutna. Om detta skall ses som en tendens är väl för tidigt att yttra sig om, men några av författarna framhäver, att denna ledsamma aspekt av mänskligheten inte har fått så stor belysning av arkeologin som det fredligare vardagslivet, och antyder att det är dags nu... Så för att motverka idealisering och idyllisering av det förflutna släpper vi alltså detta bloddrypande sommarnummer och hoppas att det länder till en stunds eftertanke.

TVå av artiklarna handlar om något så sällsynt inom nordisk arkeologi som slagfältsarkeologi. Först ut är David Lindholm, som drar en lans för slagfältet som fornlämning och därmed som skyddsvärt objekt och för att svensk slagfältsarkeologi inte skall nöja sig med Korsbetningen i Visby.

Ett färskt exempel på att sådan arkeologi redan bedrivs på nordisk mark kommer från Åland. Det är också ett exempel som ansluter bättre till den slagfältsarkeologi som bedrivs i t.ex. U.S.A. än vad Korsbetningen gör. Viveka Löndahl presenterar undersökningarna vid Bomarsunds fästning där ryska trupper förgäves försökte försvara sig mot ett franskt-brittiskt anfall under Krimkrigets inledningsskede. Projektet vid Bomarsund är viktigt, inte bara som ett exempel på vad Lindholm efterlyser, utan också för dess strävan att belysa människorna bakom vapnen och krigets vardagliga ömklighet, samt för dess accentuerande av frågan om lämningens betydelse i det allmänna historiemedvetandet på Åland.

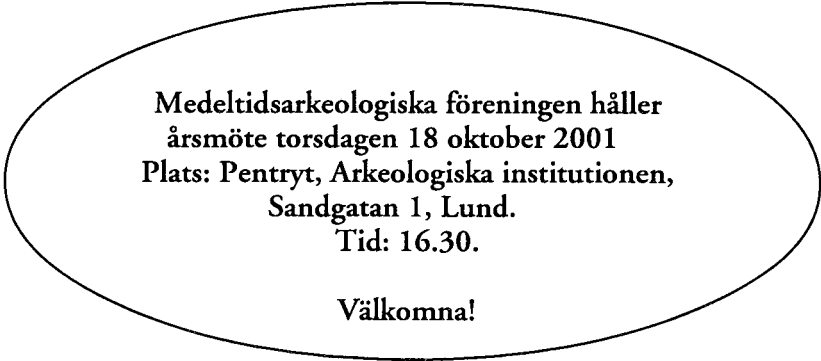
Våldet kommer fram även i den fortsättning av stormannadebatten som nu tycks ha kommit igång på allvar. Som direkta svar på Tomas Ekmans artikel i förra numret har redan två inlägg nått oss. Påvel Nicklasson, som har ett i egna skrifter väl dokumenterat intresse för historiens våldsamerheter, framhäver stormannens aggressiva natur i öppen konfrontation med Ekman. I ett genmäle mot en tidigare artikel i stormannadiskussionen av Jes Wienberg, menar Nicklasson också att den genusmässiga obalansen är en chimär; bakom varje stormannlig bråkstake som syns i materialet fanns en storkvinna som inte syns. Om vi tydliggör henne så kanske vi slipper Wienbergs implikerade storperson.

Väldet tonas ner i Leif Häggströms inlägg. Han utgår också från Ekmans stormannadiskussion, men koncentrerar sig istället på stormannen i sitt landskap, dvs. frågan om centralitet och vad man menar med detta. För att klara ut begreppen ställer han här tre källkritiska frågor.

Fullkomligt fredliga är emellertid Terje Gansum och Tom W. Skarre, vilka tar ett ordentligt grepp kring frågan om de begreppsmässiga och metodiska problem som hålvägarna ställer upp för oss. En väg bort från all världens krig och elände är det kanske inte, men det kan ändå vara skönt att avsluta numret i en fredlig tonart.

När ni sedan har läst och absorberat allt detta så tycker vi i redaktionen att ni skall ta er en funderare och sedan sitta ner och skriva ett eget inlägg, om våldsverkare, centralplatser, vägar till och från, eller vad det vara må. Att META fyller sin primärfunktion som debattforum är uppenbart, men diskussionen måste fortsätta... Och snart är hösten här. Då är vi tillbaka.

Edra fridsamma META-redaktörer

**Medeltidsarkeologiska föreningen håller
årsmöte torsdagen 18 oktober 2001
Plats: Pentryt, Arkeologiska institutionen,
Sandgatan 1, Lund.
Tid: 16.30.**

Välkomna!

Slagfält och Svärd

Nygamla områden inom den medeltidsarkeologiska forskningen

David Lindholm

Abstract

Battlefields and Swords. New Research on Old Topics in Medieval Archaeology

The scientific use in archaeology of weapons and armour is sadly lacking, in Scandinavia in particular. The protection and identification of battlefield sites and the unique material derived from them constitute a valuable archaeological source. This is unused and runs the risk of being destroyed. Weapons and armour have long been excluded from being productively used in analysis in historical archaeology. These two areas offer interesting knowledge that will help to shed new light on several important aspects of the medieval world. Rather than presenting a scientific inventory, the article points to some of the possibilities, as well as some of the problems associated with this field of research.

'Slagfältsarkeologi' - ett nytt område

De historiska slagfälten utgör ett spännande undersökningsområde. Ingen kan ha undgått materialet från korsbetningen i Visby och noterat hur väl använt det har blivit i många olika sammanhang. På många sätt är det ett världsunikt material eftersom delar av rustningar, brynjor, sabatons m.m. återfanns på plats och direkt kunde ges en proveniens. Att materialet uppmärksammas så mycket bottnar i att det finns lite arkeologiskt material bevarat av den här typen. Ett mycket litet antal slagfält med tillhörande gravar har lokaliserats exakt och under-

sökts. Den primära orsaken är att det sedan länge har funnits metodologiska problem med den här typen av utgrävning. Massgravar har, förutom etiska aspekter, ofta varit mycket tidsödande och därmed kostnadskrävande. Under grävningen av massgraven i Towton i England utarbetades ett helt nytt sätt att snabbt och effektivt kunna dokumentera fynd. Det rörde sig om ett väl utvecklat och effektivt sätt att utnyttja tillgängliga digitala och tekniska hjälpmedel optimalt (Fiorato m.fl. 2001, s. 37ff). Resultaten var mycket goda, och man har därigenom tagit ett stort steg framåt mot lösningen av de konkreta problem som förknippas med utgrävning.

ingar av massgravar. Majoriteten av de vapen och rustningar som använts till kronologier och typologier kommer från samlingar där proveniensen inte går att bestämma. Ofta kommer fynden i samlingarna från privatpersoner som hittat saker under promenad eller plöjning. I de fall där utgrävningar har gjorts så har initiativet tillkommit av misstag mer än genom en planerad och målmedveten forskningsinsats.

Givetvis måste vi diskutera om ett slagfält verkligen är att betrakta som en fornlämning? Att tillhörande gravar är det råder det ju ingen tvekan om, men eftersom det på slagfältet finns fyndmaterial i en given kontext som kan ge oss unika kunskaper om den medeltida människan i allmänhet och den här händelsen i synnerhet, så borde det vara en fornlämning. En intressant aspekt rörande slagfälten är just frågan om lämningar efter en händelse är att betrakta som en fornlämning ifall det inte finns någon form av anläggning. Och i vissa fall är det bevisligen så t.ex. med tegelugnar som brukats för ett visst ändamål under en begränsad tid. Tegelugnen finns ju kvar och är otvetydigt en fornlämning. Men hur är det med sådant som inte är en konstruktion i någon form, exempelvis platsen för slaget vid Mjölkalånga i Skåne? Är det en fornlämning? Min uppfattning är att platsen skall ses som en fornlämning och behandlas därefter. Det verkar rimligt i och med att den och ströfynd på platsen är en lämning efter en speciell och unik mänsklig aktivitet.

Mot Slagfältet

Vilka strategier kan vi då tillämpa vid studiet av slagfält och gravar i anslutning till dem? Det finns i Sverige i runda tal 70 större krigsskådeplatser, och ett flertal mindre. För det stora flertalet vet vi bara mycket ungefärligt var slaget skall ha ägt rum, och ofta är den ungefärliga placeringen näst intill absurd med ytor på många kvadratkilometer. I detta finns en fara, ett slagfält med de tillhörande osynliga fornlämningarna i form av gravar och tillhörande fyndmaterial samt slagfältet självt, är i princip oskyddade. Slagfältet rymmer ett unikt fyndmaterial som är oersättligt, och mycket av kunskapen existerar i en subtilare form än osteologiskt material och riskerar att skadas vid exploateringar genom att man inte känner till vad som finns i jorden. Man borde därför snarast gå in och lokalisera mer exakt var dessa platser är belägna om inte annat för att säkra inför senare exploateringar. De mer känsliga delarna av ett slagfält kan vara mycket svåra att upptäcka och kan missas helt vid ytligare besiktningar och arbeten.

Hur kan vi då gå tillväga på ett så effektivt sätt som möjligt? Till stor del kan vi göra detta genom rena arkivstudier, och med tur så är detta nog för att kraftigt kunna begränsa det sannolika området tillräckligt mycket för att gå vidare med andra metoder. Arkivarbetet består i en grundlig genomgång av tillgängligt kartmaterial mot vilket de skriftliga källorna ställs. Vidare kan lokala namn på fält, åkrar,

gropar, högar m.m. vara till stor nytta. I princip genomförs en riktad grundlig inventering utifrån tillgängligt material. Till detta bör vi lägga förfrågningar till lokalbefolkningen, lämpligen i form av frågeformulär. Givetvis kan det vara enklare att intervjua en informant om det finns möjlighet och anledning och i detta bör man försöka att få med den lokala hembygdsföreningen. Materialet sammanställs på en karta, och sedan undersöks terrängen mot den tillgängliga informationen. Eventuellt kan man punktundersöka med andra metoder för att leta efter ben eller metallfynd inom begränsade områden. Dock är det osannolikt att slagfältet i sig ger positivt utslag på endera, snarare är det eventuella gravar som vi kan fånga upp. Gravarna är ofta mycket små med 2–10 individer med en area på under 3X3 m, och kan vara svåra att lokalisera. Det är inte heller givet att alla eller ens några stupade faktiskt begravts på plats. Fanns det möjlighet så flyttade man kropparna till vigd jord invid kyrkor. Frälse personer fördes ofta hem till sin hemvist för att begravas där.

Själva slagfältet är mer svårgreppbart utan en mer ingående undersökning som givetvis skall undvikas. Målsättningen skall vara att närmare ringa in ett område för att kunna skydda det bättre, inte att slutundersöka det. Min egen erfarenhet visar att den beskrivna metoden är en definitiv möjlighet som i förhållande till arbetsinsatsen ger mycket goda resultat. Givetvis så är det möjligt att

gå vidare med undersökningen om det anses befogat, men genom tidigare inventering kan vi noggranare zooma in på rätt område.

Det grävs idag mycket lite på slagfält, men intressant i sammanhanget kan vara de undersökningar som görs i Ryssland på krigsskådeplatser från 2:a världskriget. I Israel är man på väg att ta ställning till om en undersökning skall ske av de stupade vid Vadum Jacob söder om Genesarets sjö, daterad till slutet av 1100-talet. Vi skall minnas att slagfält och lämningar efter slaget vid Lund är av minst lika stort intresse som lämningarna efter slaget vid Peipus 1242, äldre är inte kvalitativt bättre. Allt är ett unikt material som vi skall värna om och ta vara på.

Adel, präster och bönder

Under medeltiden delades samhället in i tre delar, de som bad, de som arbetade och de som slogs. Biskop Adalbaro av Laon är en av dåtidens krönikörer som målar upp bilden av de tre stånden i samhället (Duby 1977). I medeltida konst, litteratur och samhällsskick ser vi tydliga spår av den här uppdelningen. Inom medeltidsarkeologin har en stor forskningsmöda lagts ned speciellt på de som arbetade men också på de som bad. Tyvärr har den sista delen av treningheten fallit bort, nämligen de som slogs. Våld och våldsutövning var en om inte central så en städse närvarande del i den medeltida människans

liv. Feodalplikter eller Arrié Ban kunde ständigt göra sig påmind, och statistiskt så var andelen våldsbrott 20 gånger högre i Stockholm under 1400-talet än idag. Senare under unions-tidens oroligheter låter Kristoffer av Bayern under sin tid som unionskonung utlysa ett förbud för allmogen att bära vapen och harnesk vid tingsmöten (Larsson 1997). Alltså ansågs den vanliga människan på den svenska landsbygden vara så välutrustad och potentiellt farlig att man för första gången lagstiftar mot vapeninnehav. Så våldet och våldets verktyg går inte att ignorera i den arkeologiska eller den historiska forskningen (även om vi nog kan påstå att det varit ett forskningspolitiskt svårsmält område sedan 50-talet). Naturligtvis kan inte det här fältet av mänsklig aktivitet isoleras utan måste ses tillsammans med samhällets och kulturens övriga delar. Som alltid är ett samhälle och en kultur en integrerad helhet, men med en rik variation inom sitt hägn. Men här räcker det inte med den eminenta forskning kring borgar som bedrivs. Vi behöver veta mer om hur man använde borgarna annat än som ekonomiskt-juridiska centra. Snarare skall vi fråga oss hur slogs man, hur såg man på våld, fanns det olika typer av våld, vilken typ av utrustning hade man, vilka skador uppkom? Varifrån importerades vapen och rustningar, tillverkades något av det lokalt och när börjar tillverkningen i sådana fall? Allt detta är några av de viktiga frågor som pockar på uppmärksamhet och som inte kan lösas på andra sätt än genom grundforskning.

Vapen och rustningar är något av paradföremål som ofta hamnar i en monter vid senare utställningar. Men forskningen har undvikit att analysera den här material- kategorin, och nöjt sig med en rent deskriptiv insats. I Sverige finns till dags dato ingen nyare forskning kring de medeltida vapnen och rustningarna. Ingen översikt eller adekvat kronologi har etablerats vilket har lett till mycket grova feldateringar i flera fall. Att korrekt kunna bedömma vad man har framför sig är ett måste för en god vetenskap, hur skall vi annars kunna förstå den kontext som föremålet återfinns i. I förhistorisk arkeologi etablerades typologier för vapen och rustningar tidigt och grundforskningen utfördes redan under 1900-talets första hälft, och fortsätter givetvis idag. Därför kan vi fråga oss hur det kan komma sig att det medeltida vapenmaterialet anses vara mindre värt, och på vilka grunder.

De tidigare forskningen inom området bedrevs i huvudsak under förkrigstiden, men mindre arbeten har utförts i modernare tid, då man i huvudsak fokuserat på livrust-kammarens och andra samlingar och då kronologiskt hamnande mellan 1500- och 1800-talen. Det mest kända svenska bidraget om medeltida vapen är också det internationellt mest kända, Bengt Thordemans *Armour from the battle of Wisby 1361*. En bok som har använts och fortfarande används som källa för rustningar och vapen under både svensk och europeisk medeltid. Trots att boken har många år på nacken

och innehåller många direkta felaktigheter (se Lindholm 2001) så är den det bästa vi har att tillgå, och det är illa.

I motsats till i Sverige så råder det i Europa närmast en motsatt situation där mycket av även det medeltida materialet är tämligen väl dokumenterat och analyserat. Dock synes det även där att tonvikten har legat på det mer lättåtkomliga materialet från 1400-talet och framåt. Det tidig- och högmedeltida materialet är inte alls lika väl genomgången, och orsaken är att det tidigmedeltida materialet måste korraberas med skriftligt och konsthistoriskt material, och det är ett mycket stort fält som det i nuläget finns mycket få spelare på.

Forskningen har fokuserat kring de samlingar som tidigt upprättades av Wallace collection samt i Royal armouries. Vår egen livrustkammare är ett exempel på en sådan referenssamling. Ett ofta förbisett faktum är de tämligen svåra källkritiska aspekter som finns med stora delar av materialet i samlingarna, eftersom det inte finns någon form av proveniens. Det arkeologiska material som har katalogiserats och sedan magasinerats har fått mycket lite uppmärksamhet och endast paradfynden har uppmärksammats hjälpligt. Många av de bevarade medeltida vapen och rustningar som finns i samlingarna har aldrig använts i strid, och är därför egentligen 'oanvändbart' till annat än rent konsthistoriska studier. En genomgång och analys av det magasinerade arkeologiska materialet är därför mycket viktig.

Till sist vill jag nämna lite om de spännande sociala och samhälleliga aspekter som kan läggas på ett material som utgörs av lämningarna efter konflikterna under medeltiden. Som jag inledningsvis påpekade så bestod samhället av olika grupper som i mycket agerade åtskilda från varandras vardag. Men under speciella omständigheter möttes man. Något som tydligt kan ses i det historiska och arkeologiska materialet från Outremer (Boas 1999). På sitt sätt så blir kriget en egen arena med sina speciella regler och förhållanden där de gängse sociala normerna inte var lika fasta. Samtidigt så kan vi se hur adeln gradvis utvecklar en ökad grad av avskildhet i just krigets utveckling i det att de romatiska riddaridealen sprider sig över Europa. Den vanliga människan som svar på hot mot livet utvecklar på sitt håll den fotsoldat som slutligen förintar den pansrade adelsmannens dominans på slagfältet. Allt detta är sociala skeenden som tar sin början på just slagfältet och den enskilda människans beteende där. En utveckling som fick kraftiga återverkningar på hela samhällsutvecklingen under de följande århundradena.

David Lindholm har läst medeltidsarkeologi samt historia vid Lunds universitet. För närvarande arbetar han med projekt kring medeltida vapen och rustningar i Sverige.

Litteratur

- Boas, A. 1999. *Crusader Archaeology, the material culture of the Latin East.*
- Duby, G. 1977. *The Chivalrous Society.*
- Fiorato, Boylston & Knusel. 2000. *Blood red roses. The archaeology of a mass grave from the Battle of Towton AD 1461.*
- Larsson, L-O. 1997. *Kalmarunionens tid.*
- Lindholm, D. 2001. *Brynja eller plåt, det medeltida kroppspansaret i Sverige 1100-1361* (artikel, publiceras under 2001).

Ett smärtfritt förflutet?

– rapport från 'Projekt Brännklint'¹

Viveka Löndahl

Abstract

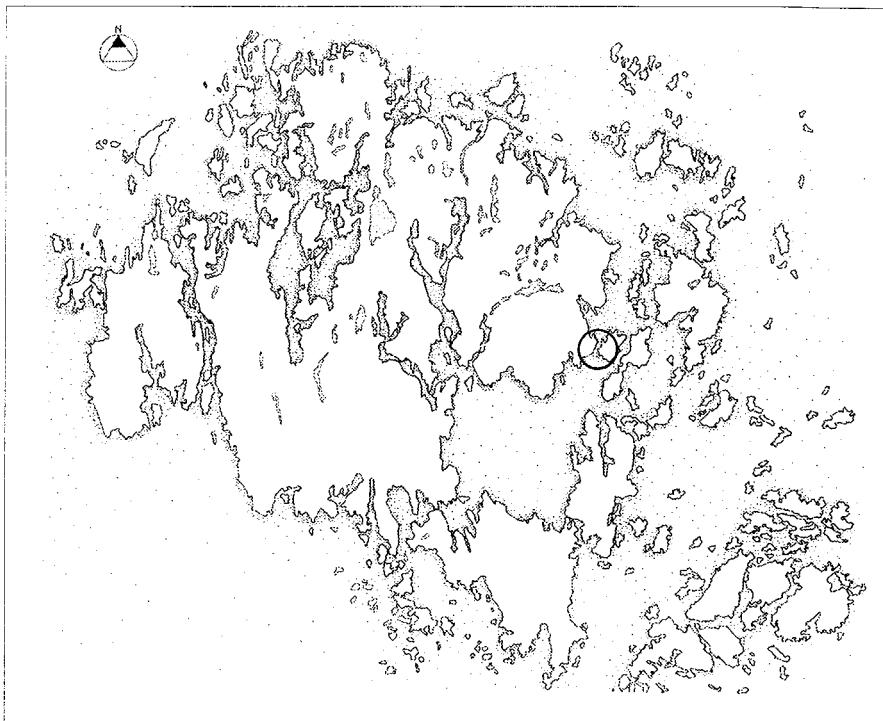
A Painless Past? – a report from 'Project Brännklint'

The fortress of Bomarsund on the Åland Islands was, between the years 1832 and 1854, the Russian Empire's westernmost military base in the Baltic Sea. Intended to become the base for her Baltic fleet, the fortifications and the dreams were shattered by a British and French force in the early months of what would become known as the Crimean War. This article discusses the application of archaeological methods as a means of investigating and interpreting the evidence from fields of conflict, in an attempt to see a more human face as opposed to tactics and weaponry. Archaeological field methods have been used to reveal the living conditions of men in one of Bomarsund's outer defensive towers during its final days.

Bakgrund

'Bomarsundstiden', från 1809 fram till 1854, spelar en avgörande roll i det moderna Ålands historia. 1809 förlorar Sverige Finland tillsammans med Åland till Ryssland. Åland kom då att införlivas i det ryska imperiets expansionistiska planer. Ön mitt i Östersjön kom att befästas med små ryska batterier men 1832 påbörjades förverkligandet av tsar Nikoloi I:s befästningsplaner på en örlogsbas på östra Åland, närmare bestämt i Bomarsund (figur 1). Befästningens historia fick dock ett abrupt slut då engelsmän och fransmän under Krimkriget i augusti 1854 valde ut Bomarsunds

befästningar som målet för deras anfall. Befästningen kom således att falla i de allierades händer efter några dagars belägring och regelrätt attack. Efter Krimkrigets slut år 1856 beslöts det under fredsdiskussionerna i Paris att Åland skulle demilitariserats vilket principiellt innebar att öarna aldrig mer skulle få befästas. Fredsservitutet, det så kallade Ålandsservitutet, från samma år gäller än idag och är en mycket viktig del av den åländska självstyrelsen och identiteten. Historiskt skulle det kunna ses som startpunkt där utvecklingen av det moderna Åland påbörjas (Henriksson 1993, s 5; Nunez & Darmark 1989, s 60).

Figur 1. Lägesangivelse. Bomarsunds placering på Åland

Projekt Brännklint'

Under 1999 anställdes en projektledare för Bomarsunds fornminnesområde. Anställningsåret var ett provår och första etappen i ett flerårigt projekt som syftar till att fokusera restaurerings insatserna på vård av i första hand Brännklint- och Notvikstornet. På grund av detta gavs tillfälle att få öppna upp en utgrävning i ett av fästningens detacherade försvarstorn, kallat Brännklintstornet. På grund av att tornet sprängdes under själva slaget så innebär det absurt nog att det

kom att bli det bäst bevarade i Bomarsund eftersom det på så vis undgick de allierades demoleringsstyrka. Detta gör det mer intressant ur arkeologisk synvinkel då vi kunde förvänta oss förseglade lager från ett fruset ögonblick i en krigsscen. Det arkeologiska materialets eventuella potential inspirerade oss att försöka anlägga ett slagfältsarkeologiskt synsätt där de mera djupgående frågorna kommit att rikta in sig på hur soldaterna upplevt anfallet och deras situation under dessa omständigheter.

'Slagfältsarkeologi' i Bomarsund

Vad är då slagfältsarkeologi? Inriktningen 'slagfältsarkeologi', så kallad Battlefield Archaeology har sina företrädare främst i Amerika och Storbritannien. Där är ämnet mycket stort, vilket också bekräftades vid konferensen 'Fields of Conflict: Progress and Prospects in Battlefield Archaeology' som ägde rum våren 2000 i Glasgow där övervägande delen av talarna kom antingen från USA eller Storbritannien. Det enda nordiska bidraget var Bomarsund: *'Archaeology and heritage management at the site of a Crimean War Siege'* (Löndahl, m.fl. i tryck).

Krig och enskilda slag är betydelsefulla händelser i vår historia som frambringar många olika typer av känslor som plikt, lojalitet, hjältemod men också bitterhet och vanmakt. Slagfältsarkeologi handlar främst om att synliggöra och lyfta fram ett arkeologiskt material som härstammar från krig, slagfält och belägring. Det arkeologer kan förväntas hitta vid denna typ av lämningar är eventuellt gravar som inte är utmärkta, kulor och granatdelar, klädfragment, rester från soldaternas tältläger, jordbatterier etc. Arkeologin som disciplin kan erbjuda autentiska bevis för soldaternas väntan, kämpande, tillbakadragande eller attack, konstruerande av försvarslämningar, hur man tog hand om de sårade och begravde de döda etc.

Arbetet i Bomarsund passar in i ett större sammanhang av liknande studier som utförs världen över (Little

Big Horn och Alamo i USA, Isandlwana i Sydafrika, Culloden i Skottland etc). Slagfältsarkeologi som disciplin ges på Åland ett utmärkt tillfälle att visa sin komplexitet. I ett landskap där man fäster mycket stor vikt vid demilitariseringen kan arkeologin bidra till den övergripande samhällsdebatten. Platser där krig, slagfält och belägring ägt rum är svåra och känsloladdade och ibland är det svårt att acceptera att dessa sidor ingår i vår historia. Politiskt är frågan känslig på Åland då landskapet är en demilitariserad zon sedan 1856. Därför att det viktigt att få fram att 'slagfältsarkeologi' är mer än militära anläggningar och vapen. Att endast dokumentera detaljerad taktisk militär information gör inte ämnet rättvisa (Löndahl, m.fl. i tryck). Istället är det den sociala aspekten av konfliktstudier, detaljerna som vi kan få fram om människor i en mycket specifik situation som krig, slagfält eller belägring innebär, viktiga att föra fram. Den tillför empati och behärskning till debatten utan att spela på sensationalism (a.a.). Genom att ge en djupare insikt kring orsaken till konflikten, den sociala profilen på de som deltog, effekterna som det hade på civilbefolkningen, soldatens erfarenhet av strid och dess konsekvenser som t.ex. död, fångenskap och eventuella skador, förmedlar vi att det existerar inte något smärtfritt förflutet och bidrar på så sätt med en viktig infallsvinkel på vår historia.

Krimkriget 1853-1856

Krimkriget kallades av sin samtid Orientkriget (Isaksson 1981, s 105). Detta är därför att merparten av kriget kom att utkämpas på Krimhalvön. Kriget pågick mellan 1853 och 1856 och utkämpades mellan Ryssland och de allierade Storbritannien, Frankrike och Turkiet. Eftersom kriget till stor del utspelade sig på Krimhalvön så har den norra fronten uppe i Östersjöområdet kommit lite i skymundan. Den norra fronten var dock minst lika viktig speciellt med tanke på dess närhet till Europa. Östersjön kom att ses som ingångsporten till det ryska imperiets huvudstad St. Petersburg (Löndahl m.fl. i tryck). De som behärskade sjöfartsruterna i området kontrollerade också på så sätt varutransporten till Rysslands hjärta. Det största hotet var förstås de stora ryska östersjöflottbaserna Kronstadt (St. Petersburg) och Sveaborg (Helsingfors). Men Bomarsund var det ryska försvarets frontlinje och ansågs också vara dess svagaste punkt. Det var här som de allierade valde att sätta in sin attack.

Bomarsunds befästning

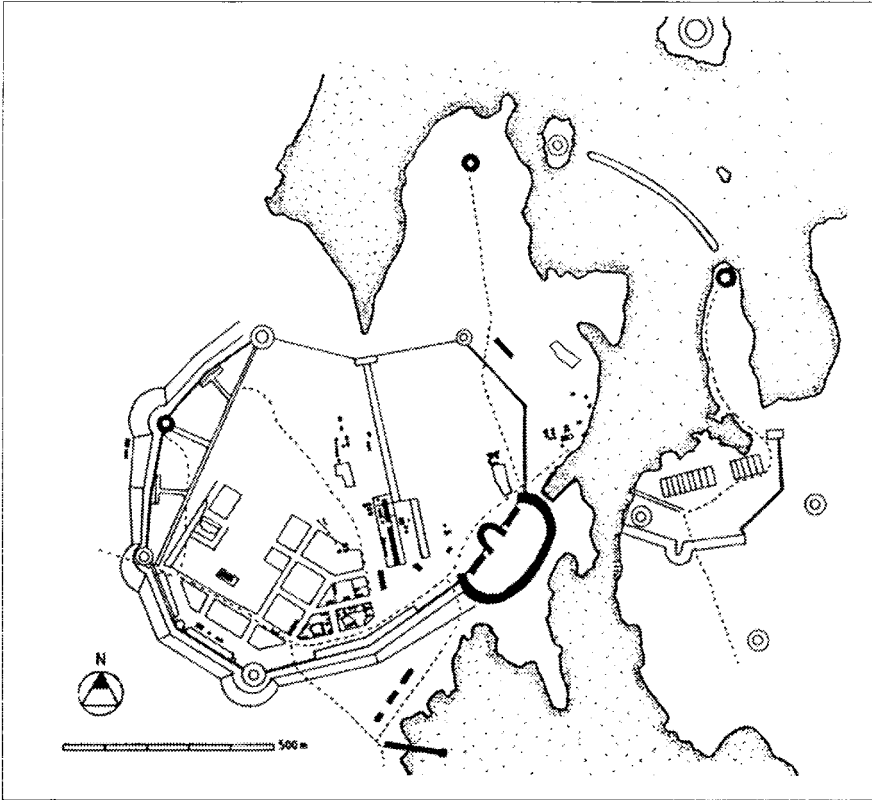
Själva byggandet av befästningen påbörjades först 1832. Tanken var att hela anläggningen skulle omfatta 5000 man och 12 tornfort med utrymme för 125–250 man vardera, avsedda att förbindas med varandra genom Kurtinmurar (Greenhill & Giffard 1988, s 245). Bomarsunds befästning hann dock aldrig fullbordas innan

anfallet 1854. Bara 1/5 av det planerade befästningskomplexet uppfördes (figur 2). I jämförelse med de allierades styrka som uppgick till över 40 000–45 000, vilket inkluderade fransmännens landstigningsstyrka på cirka 12 000 man samt den engelska flottans besättning, ter sig de 2300 ryska soldaterna som befann sig i området som en tämligen liten styrka.

Attacken på Brännklintstornet

Brännklintstornet kallades av fransmännen för 'den röda djävulen' och var det torn som fick ta emot det första anfallet (Isaksson 1981; Winter 1954). Det tillhörde de mindre tornen inom befästningen och var indelat i 16 radiella rumsenheter både på under- och övervåningen samt en vindsvåning för skarpskyttar. Tornets eldkraft skall ha bestått av 9–10 framladdade kanoner. Tanken var att 125 man skulle vara placerade här. Skriftliga källor omnämner dock att det varit upp till 140 eller till och med 180 man i tornet under själva striden (Borodkin 1905, s 52; Corréard 1855, s 12; Grenhill & Giffard 1988, s 246). Detta indikerar att tornet haft en större besättning stationerad där än det var byggt för.

De allierades belägring påbörjades 22 juli 1854 men själva upptakten till slaget inleds då ryssarna påbörjar sin beskjutning den 9 augusti 1854 för att försvåra anläggandet av ett franskt batteri i närheten. De allierades lyckas trots detta etablera sitt batteri och

Figur 2. Plan över Bomarsunds befästning. De helsvarta linjerna markerar de strukturer som man hann uppföra innan befästningen föll. Streckade linjer föreställer vägar.

deras attack påbörjas på morgonen den 13 augusti (Isaksson 1981, s 160). Fransmännen besköt tornet med mörarseld (Greenhill & Giffard 1988, s 225). Detta innebar att de ryska skarpskyttarna var tvungna att retirera ner från taket för att skydda sig (Corréard 1855, s 11). Fransmännens användning av bomber kom på så sätt att få en avgörande betydelse för stridens gång (Borodkin 1905, s 64). Ryssarna kunde nu inte hålla fransmännen på avstånd och vägen var fri

för fransmännens jägare att närma sig tornet. Konsekvensen blev att ryssarna nu inte kunde ladda sin framladdade kanoner i fred då den omgivande terrängen var full av krypskyttar. De framladdade kanonerna kundes endast dras tillbaka lite grann inne i kasematterna vilket innebar att soldaterna syntes i kanonöppningarna när de skulle ladda kanonen. Detta kom att utgöra en livsfara eftersom fransmännen gavs tillfälle att skjuta prick på de som skulle utföra detta arbets-

momentet (Corréard 1855, s 11, Grenhill & Giffard 1988, s 256). Klockan 4 på morgonen följande dag den, 14 augusti 1854, kunde man inte längre hålla de allierade på avstånd och tornet föll.

Efter det att tornet föll blev den svenske militärobservatören Löjtnant Theorell ögonvittne till konsekvenserna av flera dagars intensiv strid. Han beskriver; *"Kläder, vapen, blod, ammunition, döda kroppar, husgeråd, och böcker ligger huller om buller och formade ett kaos av enorm spöklikhet"* (Greenhill & Giffard 1988, s 256). Denna ögonvitnesskildring ger oss en inblick i den förödelse som kan äga rum i samband med en krigsscen (figur 3). Efter intagandet blev Brännklintstornet plötsligt en fara för huvudfästningen när det fallit i de allierades händer. Ryssarna började nu själva beskjuta tornet och fick in en fullträff i tornets krutförråd. Inte bara byggnadsmaterial skulle ha flugit i luften utan det fanns också iakttagelser som berättar om *"Döda kroppar, de sårades kroppar och saltad fisk, som fanns i rikliga förråd, fyllde luften"* (Corréard 1855, s 39; Earp 1857).

Undersökningen 1999

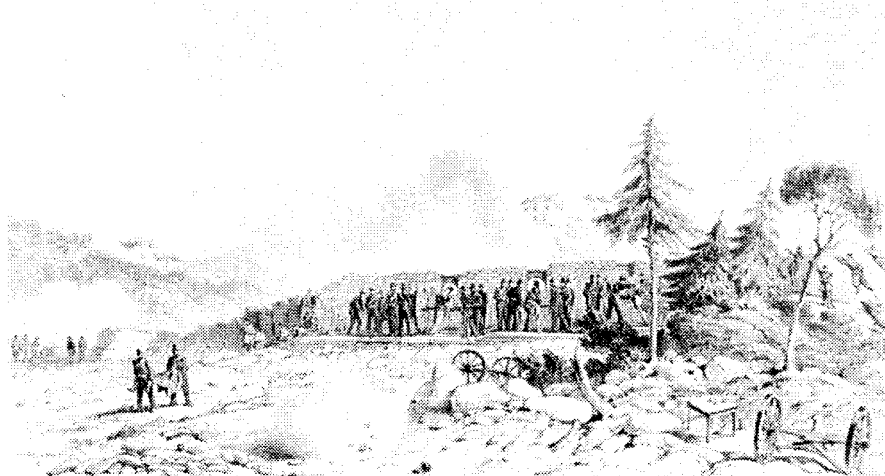
Inför undersökningen vid Brännklint fanns byggnadshistoriska frågor inriktade på arkitekturen och konstruktionen. Målet var främst att frilägga delar av byggnadslämningen för att se i vilket skick konstruktionerna befann sig. De arkeologiska frågorna

fokuserade på att försöka identifiera och specificera olika faser i tornets historia som användande, ödeläggelse och förfall av fornlämningen, vidare att försöka skapa en bild av soldaternas situation i tornet.

I början av utgrävningen antogs det att vi skulle finna lite ifråga om stratigrafi. Genom att Brännklint exploderade augusti 1854 har många människor kommit att tro att ruinen så som den ser ut idag helt och hållet varit ett resultat av denna explosion. Uppfattningen har varit att hela tornet sprängdes i luften – allt flög upp för att sedan komma ner och bilda denna ruinliknande grushög. Bilden förstärks naturligtvis av att de allierade 1854 tyckte att tornet var så förstört att de inte behövde demolera det ytterligare så som man gjorde med de andra två tornen, Notvik och Prästörtornet samt huvudfästningen. Det har dock visat sig att denna bild inte stämmer överens med verkligheten, det vill säga det arkeologiska material, gamla målningar och äldre fotografier som kommit att studeras (figur 4).

Arkeologins roll vid utgrävningen av Brännklint blev att försöka kartlägga tornets historia, från det att tornet byggdes fram till dagens ruin. Det är just kombinationen av alla de olika källmaterialen, text och ting, som gör att historien om Torn C framgångsrikt kommit att förtäas. Genom att få tillfälle att studera torn C närmare har plötsligt 'kända' företeelser tillsammans med det nya arkeologiska materialet kommit att tolkas på nytt. Den

Figur 3. Målningen är från insidan av Notvikstornet efter kapitulationen. Av Edwin T. Dolby

nu tillgängliga informationen efter utgrävningen 1999 har kommit att ge nya infallsvinklar på tornets historia och på så sätt också riktlinjer inför hur vi kan gå vidare i framtiden.

När det gäller de skriftliga källornas starka närvaro vid undersökning av Brännklint har de inte styrt den arkeologiska utgrävningen. En av de viktigaste uppgifterna vid utgrävningen på Brännklintstornet blev istället att försöka lyfta fram de människor som inte synliggörs i det skrivna källmaterialet. Vilka var de soldater som befann sig i tornet? Hur upplevde de själva striden? Det är viktigt att påpeka att de skriftliga källorna inte alltid stämmer överens med varandra. Främst gäller det de uppgifter som berör tidpunkten då tornet sprängdes

och antalet soldater som eventuellt då skulle ha befunnit sig inne i tornet. De skriftliga källorna är mycket diffusa på denna punkt. Uppgifterna är antingen ofullständiga eller så skiljer sig de olika uppgiftslämnarna åt nämnvärt. Detta kom under utgrävningen 1999 att bli en av de viktigare frågorna att försöka söka svaret på. Trots att platsen idag är en fantastiskt fridfull och betagande utsiktspunkt var den då, 1854, centrum för strid mellan den ryska militären och de allierade vid intagandet av Bomarsunds befästning. Det finns flera skriftliga källor som omtalar att det skulle ha funnits döda kroppar kvar i tornet när det slutligen kom att sprängas (Corréard 1854, s 39).

Figur 4. Målning av Brännklintstornet efter det att ryssarna sprängt tornet. Av Edwin T. Dolby

Det arkeologiska materialet

Flera olika historiska skeden finns beskrivna i de historiska källorna, men vad skulle det arkeologiska materialet avslöja? Det visade sig att materialet var långt ifrån några kaotiska massor utan kunde klart definieras stratigrafiskt vilket innebar att vi kunde applicera kontextuell metod och dokumentation. Under utgrävningens gång identifierades sex olika faser som alla berättar någonting om vad som hänt på den här platsen genom kontextuell arkeologisk utgrävningsmetod. Detta tillvägagångssätt visade sig inte vara helt okomplicerat. På grund av kontexternas innehåll med grova komponenter som exempelvis tegel var de arkeologiska kontaktytorna

svåra att definiera. I praktiken innebar det att delar av kontexten trillade ner mellan tegelstenarna och bildade nya kontexter under undersökningens gång. Detta kom att stimulera diskussionen kring en kontexts uppkomst och metodiskt var utgrävningen väldigt lärorik.

Det dagliga livet i tornet låter sig inte så lätt avslöjas i det arkeologiska källmaterialet. Arkeologiskt finns det inte några kulturlager som direkt anknyter till dagliga aktiviteter. Men i fyndmaterialet antyds att människor faktiskt bott i tornet. Det är som hus-geråd och personliga tillhörigheter som vi ser det vardagliga livet. Sprängningen har omöjliggjort identifierandet av aktivitetsytor och att identifiera rums-

funktionerna. Fynden kan egentligen inte bindas till samtida kulturlager.

Hur mycket av Brännklintstornet som blev förstört av den ryska militärens sprängning har varit höljt i dunkel. En vanlig uppfattning är att Brännklint sprängdes vid en enda stor explosion. Denna mentala bild har förstärks av att tornet idag har en ruinliknande karaktär.

De arkeologiska lämningarna som anknyter till faser kring tornets förstörelse och förfall var omfattande. Ett tjockt brandlager var de första genuina spår som vi såg av tornets sprängning. Kontexten bestod nästan bara av ett pulveriserat dam av aska men var dock mycket fyndrik med olika typer av byggnadsdetaljer etc. Cirka 40% av utgrävningen bestod av sk. rasmassor som oftast inte har ägnats så mycket uppmärksamhet inom arkeologin. Utgrävningen har visat att om dokumentationen görs tillräckligt detaljerat så kan detta material ge mycket intressant information. Det visade sig att vi kunde urskilja kontexter inom de raserade byggnadsmassorna. Ackumulation av jord tyder på ett brott i förfallet och att det funnits mer eller mindre intensiva perioder i tornets förfall. Vidare kan vi se medvetet återanvändande av byggnadsmaterial då vi har kontexter som vi tolkat som indikationer på att man varit här och hämtat tegel. Detta visar sig i kontexter som endast består av kalkbruk som blivit bortknackat för att komma åt tegelstenarna samt enstaka tegelfragment.

Manifesterade arkitektur

Befästningens arkitektur finns dokumenterad i fantastiskt detaljerade arkitektoniska ingenjörssritningar från sin samtid. Frågan är vad nytt som arkeologin kan tillföra vid ett sådant tillfälle? De byggnadsdelar som grävdes fram under utgrävningens lopp var monumentala till sin natur då byggnadsmaterialet bestod av tegel och granit. De strukturer som påträffades under undersökningen var; 'den inre cirkelmuren', 'den yttre cirkelmurens inre vägg', 'stenläggningen' i kasse-matten och 'borggården'.

Enligt de ryska ritningarna skulle den inre cirkelmurens yttre fasad ha varit putsad. Detta såg vi under undersökningen inga arkeologiska indikationer på alls. Istället gjorde vi en mycket intressant upptäckt. Diskussionen om den inre cirkelmurens yttre fasad varit putsad eller inte uppkom då undertecknad iakttog en kalkbruksbit från en tegelfog som var röd på ena sidan, i ett tidigt skede av utgrävningen. Murare som arbetade med reparationer av den yttre cirkelmurens inre fasad, menade att ryssarna mycket väl kunde ha målat fogarna med till exempel pulveriserat tegel för att få den röda färgen. En alternativ tolkning som fördes fram var att rödfärgen på kalkbruksbiten istället härstämde från tegel som färgat av sig och inte färg som kunde knytas till en medveten handling. När sedan en större muryta grävdes fram visade det sig att alla fogarna på den yttre muren var röda. Diskussionen återkom till

ursprungsfrågan; var verkligen fogarna målade och om så var fallet, varför var de det? Ju mer av muren som exponerades desto troligare verkade det som att den faktiskt varit rödmålad trots att teglet varit rödbränt. Tolkningen började mer och mer luta mot att just därför att teglen varit rödbrända så hade ryssarna velat måla både tegel och fogar. Teorin i det här fallet är att ryssarna hade beställt rödmålade tegel från olika entreprenörer men inte riktigt varit nöjd med kvalitén. Allting ryssarna lagt sin hand på vid Brännklint tyder på att de eftersträvat största möjliga perfektion. När de väl har börjat mura upp de olika tegelleveranserna har de upptäckt att tegel inte har haft samma rödbrända nyans. Detta kunde de råda bot på genom att måla hela fasaden röd och på så sätt få en enhetlig yta. Resultatet från utgrävningen innebar att vi nu istället tror att den inre cirkelmurens yttre fasad varit målad istället för putsad som de ryska ritningarna tycks antyda. Under den arkeologiska undersökningen registrerades också sju stycken artefakter som bar spår efter röd målarfärg, främst under kategorin byggnadsdetaljer. Även de stora granitblocken som påträffades under utgrävningen bar tydliga spår av röd färg. Dessa iakttagelser styrker teorin om att ryssarna använt sig av röd målarfärg, både på fasad och byggnadsdetaljer.

Ytterligare en arkitektonisk detalj som förstärker känslan av estetik och perfektionism är de vita kanonportarna. Konsekvensen i strid blev att de

lätt blev en måltavla för fienden att sikta in sig på. När manskapet rensade mynningen till de framladdade kanonerna var det bara för de allierade krypskyttarna att sikta in sig på dessa vita öppningar. Valet av vit granit som byggnadsmaterial runt kanonportarna styrker att de ryska byggherrarna brydde sig mer om utseende än funktion. Tornen verkar inte ha varit byggda för att bli anfallna. De skulle se solida och avskräckande ut i sin monumentala karaktär men var knappast lämpade för strid.

Slagets materiella spår

Det arkeologiska källmaterialet avslöjar att det torn som uppfördes på Brännklint har byggts med precision. Arkitektoniska och estetiska detaljer har inledningsvis varit betydelsefulla vid byggnationen. Plötsligt beslöt militären sig för att mura upp en sekundär mur i anslutning till dörröppningen och därigenom gör man ett avsteg från den ursprungliga byggnadstanken. Varför valde ryssarna att mura igen denna dörröppning? Klart är att denna del av den inre muren helt plötsligt fått en ändrad funktion. Kan det vara så att tornets besättning insett att det varit nödvändigt att ändra på vissa ursprungliga arkitektoniska lösningar i det välplanerade tornet? Kanske var det besättningen som befarat att om tornet skulle komma att stormas av de allierade skulle den sista utvägen vara att försöka blockera dörröppningarna och skapa skyttepositioner ut mot borg-

Figur 5. Fasad av Brännklint som visar märken efter krypskyttarnas kular, kanonkolor och mörsarbomber.

gården? Eftersom det endast fanns en ingång in till tornet är en sådan lösning inte alls omöjlig. Vi vet genom byggnadsarkeologiska iakttagelser och skrivna källor att militären förberedde sig inför anfallet genom att mura igen onödiga öppningar i fästningsmurena (Isaksson 1981, s 127).

Ett fruset ögonblick från själva striden exponerades i höjd med den stenslagda borggården. En granat hade exploderat och format en krater. När granaten träffade stenläggningen har stenarna yrt upp runt det hål som samtidigt kom att bildas. Skärvor från en mörsarbomb hittades i samband med nerslaget. De tre fragmenten är

av järn. Fragmenten gjorde det möjligt att identifiera ammunitionstypen. Deras utformning visar att det rörde sig om en ihålig ammunitionstyp, en bomb. Bomben har troligtvis varit fylld med mindre ammunition kallad karteschkolor. När bomben sedan exploderat har dessa småkolor flugit ut åt alla håll. De tre skärvorna härrör förmodligen från samma granat eftersom diametermåtten överensstämmer. Hur har detta upplevts av de soldater som befann sig inne tornet? Kanske hörde de när granaten kom vinandes och insåg att den skulle komma att brisera inne i tornet. Det måste ha låtit förfärligt när bomben exploderat och stenar, sand och krutrök bildat ett

stort moln av damm. Kanske någon blev träffad? Syftet med mörsarbomber är att de skall explodera och splittras upp i flera delar med målet att skapa stor förstörelse och oreda.

Den norra sidan av tornets yttre fasad visar märken efter fransmännens beskjutning av Brännklintstornet (figur 5). Fasaden hör inte fysiskt ihop med själva utgrävningen men ökar förståelsen samt en bild av stridens hetta. Den norra fasaden visar på avtryck från skarpskyttarnas kulor, kanonkulor och mörsarbomber. Inom ett avsnitt kan det registreras 31 träffar per kvadratmeter. Märkena i den granitklädda fasaden visar med vilken densitet tornet blev beskjutet. Ögonvittnen berättar också om hur kulorna splittrades mot graniten (Corréard 1855, s 11).

Under utgrävningen 1999 hittades 11 fynd av ammunition som inkluderar kulor samt fragment från bomber. Eftersom vi endast hittade fragment av bomber tyder det materialet på att de tillhörde offensiva vapen vilka hade använts mot Brännklintstornet. Den ammunition som hittats var antingen tillverkad av järn eller av bly, alla var sfäriska förutom en som var konisk. Den koniska kulan har identifierats som en Kulikovski kula (M1848). Ammunitionstypen användes oftast av en gevärstyp kallad Lutichstudsare och är ganska unik. Den förknippas oftast med skarpskyttar och tolkningen är att denna typ har använts av de skarpskyttar som fanns på Brännklint (Nunez & Darmark 1992). Fynd-

kategorin 'ammunition' var tämligen liten och representerar endast 3% av fyndmaterialet. Frågan var hur vi skulle tolka detta? Spåren efter strid i form av ammunition visar sig inte alls i det här materialet.

"Krigets ansikte"

En viktig aspekt hos slagsfältsarkeologi är att ge en djupare insikt om soldaternas upplevelser under striden. Meningen är att ge en mer nyanserad bild av krigets upplevelser, istället för den ärorika och heroiska framställningen. Hur klarade egentligen soldaterna själva attacken? Skrivna källor omtalar att Brännklintstornet var utsatt för beskjutning oavbrutet under sammanlagt 5 dygn, från det att fransmännen började bygga sitt batteri den 9 augusti till det att tornet föll i de allierades händer den 14 augusti. Källorna meddelar att kapten Tesch skulle ha sagt att han inte kunde få sitt manskap att sova ordentligt trots att han delade in dem i två arbetspass. En förklaring enligt Tesch var att soldaterna var ovana vid krig och kanondunder (Winter 1954, s 20). Att sova under sådana förhållanden när kanoner och spränggranater oavbrutet sköt mot tornets granitklädda väggar måste ha varit mycket pressande.

De olika upptäckterna under utgrävningens gång kom också att ge en fördjupad dimension på de mänskliga öden som kan tänkas ha utspelats i Brännklints tornet, före, under och efter attacken. Den analys som gjorts

av materialet reflekterar ett soldatliv som inte alltid varit så ärofyllt. Bilderna som förmedlas visar att soldaterna här kämpade för sina liv. De kunde inte sova på grund av fransmännens bombardemang och att det fanns en betydande risk att dö eller bli skottskadade.

Hur stod man då ut som soldat under dessa omständigheter? Hur accepterade de en situation som denna där ventilationssystemet inte fungerade, omladdning av kanonerna var rena dödsfällan och vetskapen om att ute i terrängen befann sig de allierade i tusental. En artefakt som jag skulle vilja lyfta fram är det lilla snapsglas som påträffades. Det första man kanske tänker på är det lite glädjefulla och hur manskapet i tornet skålade med varandra. Men artefakten kan också symbolisera något annat. I krigssituationer förekommer det att soldaterna berusar sig för att dämpa ångesten och ingjuta mod. Det är inget nytt att alkohol i många krig delades ut som en form av förberedelse inför ett slag. Exempel på detta är Agincourt, i Frankrike 1415, där soldaterna var onyktra eller till och med fulla när de utkämpadeslaget. Också vid Waterloo 1815 delades sprit ut innan slaget började. I senare tid har vi Vietnamkriget. Skillnaden här var dock att även marijuana var vanligt bland soldaterna (Keegan 1999, s 113, s 181–182, s 326). Var tornets besättning berusade? Indikationer ges på att spriten också var närvarande i Brännklintstornet. När fransmännen trängde in i tornet fann det en handfull sol-

dater kvar, ”som var märkbart påverkade av alkohol som enligt källorna skulle ha delats ut innan striden påbörjats för att ingjuta mod” (Corréard 1855, s 39; Earp 1857).

När det gäller svårt sårade eller till och med döda soldater är informationen mycket dunkel. Granatnedslaget på borggården ger en insikt om sprängkraftens verkan. Granaten var avsedd att färdas en viss sträcka för att sedan explodera och göra största möjliga skada. Personskador på 1850-talet var ofta svårbehandlade, ”Af våra 57 man sårade tillfrisknade troligen högst få, emedan de flesta såren hunnit öfvergå i full brand” (Furuhjelm 1900). Exakt hur många som sårades eller dödades vid attacken på Brännklintstornet är okänt. En källa omnämner att kapten Tesch förlorade mycket manskap speciellt när kanonerna skulle laddas (Winter 1954, s 18). Uppgifter från 1854 antyder att Brännklintstornet blivit svårt skadat av granatprojektiler som detonerade inne i kassemattern. En fransk källa säger att omkring femtio ryska soldater skulle ha stupat i samband med striden. Liken skulle ha blivit halshuggna och därefter lagts i tunnor av kalk på borggården. Åtgärden förorsakade en olidlig stank (Corréard 1855, s 39). Källorna ger ingen förklaring på varför ryssarna skulle hugga huvudet av de sina. Uppgiften kan inte verifieras genom skelettfynd. Det finns inget arkeologisk material som kan klargöra frågan om det funnits sårade eller döda inuti Brännklint.

Avslutande kommentarer

Vid Bomarsund möter Europa Åland. Naturligtvis är Bomarsund mer än augusti 1854. Dess historia börjar redan med fredsfördraget 1809 då den ryska militärens närvaron möjliggjordes. Den ryska militären etablerar batterier i Bomarsund- och Prästöområdet och bygger ett militärsjukhus på Prästö. I skuggan av befästningen uppkommer civilsamhället Skarpans, som var Marie-hamns stads föregångare. Det är inte endast en militär manlig miljö utan kvinnor och barn bor och vistas här också. Vi har medvetet valt att lyfta fram potentialen i materialet och visa på hur arkeologer kan arbeta vidare med liknande material ur ett slagfältsarkeologiskt perspektiv. Förhoppningen är att stimulera en debatt kring detta ämne inom nordisk arkeologi.

Förhållningssättet till militära lämningar skiljer sig åt från land till land och bygger mycket på vilken betydelse platsen har för landets identitetskapande. Gettysburg i Pennsylvania, USA, som var platsen för det avgörande slaget i det amerikanska inbördeskriget 1863, blev nationalpark redan 1895. Detta för att skydda och bevara platsen för framtiden, vilket indikerar vilken viktig plats den var för den amerikanske medborgarens identitetskapande. När det gäller det historiska bevarandet och förmedlingen av fornminnesområdet och 'Bomarsunds tiden' har detta inte varit helt okomplicerat. Befästningens relativt unga ålder kan ha bidragit till

att det varit svårt att motivera dess betydelse. Men även känslomässiga bindningar i form av den kollektiva historia som Finland haft tillsammans med Ryssland kan ha påverkat bevarandet negativt. Bomarsund har snarare behandlats som 'den historiska parentes' och befästningen efter 1854 sågs länge som resurs beträffande återanvändande av byggnadsmaterial. Detta synsätt bekräftas också då man på mitten av 1960-talet beslöt att bygga en väg rakt igenom befästningsområdet och huvudfästningen i synnerhet. Detta kan tyckas motsäggelsefullt då det faktiskt var fredsfördraget i Paris som gav Åland dess särställning som demilitariserad zon.

Behandlingen av och attityden mot lämningarna från 'Bomarsundstiden' har dock genom årens lopp gradvis kommit att förändras och därmed kommit att ge fornlämningen högre existensberättigande som fornminne. Mer och mer börjar området betraktas som en kulturhistorisk resurs. När det gäller det lagliga skyddet av denna typ av lämningar på Åland vilket även inkluderar de från första och andra världskriget, diskuterades detta livligt i samband med det stora inventeringsprojektet på 1970-talet. Museibyran har sedan dess inte tillåtit exploatering utan antikvarisk kontroll av denna typ av lämningar (muntligen Marita Karlsson). Genom att vi inom kulturmiljövården på Åland arbetar mot en bred kunskap om dessa fornlämningar, samt att de också har ett lagligt stöd i fornminneslagen, lägger detta grunden till en positiv kulturmiljövård

beträffande dessa kulturmiljöer i landskapet.

Frågan är dock på vilket sätt vi skall välja att presentera och förmedla Bomarsund till en större publik, både nationellt och internationellt. En rad debattartiklar har på senare år lyft fram att man inom kulturmiljövården inte verkar ha intresse för vissa lämningar (Karleby & Ramström 2000, Lorén 1999 och Mogren 1995). En viktig fråga som Dan Lorén ställer är "Hur värderar vi de fysiska spår våra förfäder lämnade"? Oftast är det spår och lämningar från personer som inte är så synliga i det skriftliga materialet och "om de alls kommer till tals så sägs inte särskilt mycket om deras levnadsvillkor" (Mogren 1995, s 3).

Problemet inom Bomarsunds fornminnesområde är att lämningarna betraktas som enskilda objekt skilda från varandra, där man lyft fram det mest monumentala och spektakulära, vilket gör att detta stora område på cirka 550 hektar har svårt att hänga ihop. Då uppstår det som Leif Karleby och Annika Ramström påpekar i sin artikel att: "med den attityden kan inte alla lämningars betydelse i ett större sammanhang få genomslag" och att "betrakta landskapet som bestående av ett otal enskilda objekt utan att ta hänsyn till deras inbördes relationer är ett tänkande som bottnar i den processuella arkeologins styvbenta analytiska och generaliserande rationalism" (Karleby & Ramström 2000, s 27). I Bomarsunds fall så gäller det nu att skapa en helhetssyn på kultur-

landskapet där skyttepositioner, bearbetningsplatser för sten, trädgårdar och toaletter etc. också lyfts fram när vi berättar befästningens historia. Källmaterialet som grävts fram i Brännklintstornet vittnar om krigets vedermodor. Uppgifterna ger oss en inblick i mörkare sidor hos den mänskliga naturen där våld och förstörelse ingår. Det kan tyckas motsägelsefullt att man på 'Fredens öar' väljer att lyfta fram 'slagfältsarkeologi'. Men genom att visa att Bomarsund är en plats av betydelse, att händelserna där är viktiga för den åländska identiteten blir det på så sätt en unik symbol för Åland. I artikeln *'Bomarsund: archaeology and heritage management at the site of a Crimean War siege'* menar vi att styrkan i att kommunicera slagfältsarkeologi ligger i att skapa en helhetsförståelse. Den kanske viktigaste tyngdpunkten ligger på att man följer upp och förmedlar realiteterna av våld och krig 'med empati och återhållsamhet utan sensationism' (Löndahl, m.fl. i tryck).

Viveka Löndahl är antikvarie/historisk arkeolog vid Museibyråns platskontor i Kastelholm, Åland.

Noter

I. Artikeln bygger på utgrävningsrapporten från 'Projekt Brännklint', etapp I, 1999 samt den artikel som skrevs tillsammans med doktorand Neil Price, Uppsala universitet och projektledare Graham Robbins MMuseibyran Åland i samband med det paper som författades vid konferensen 'Fields of Conflict: Progress and Prospects in Battlefield Archaeology' i Glasgow 2000.

Litteratur

- Bomarsund-Prästö Delgeneralplan I. Ledningsgruppen för delgeneralplanering av Bomarsund och Prästö.
- Borodkin, M. 1905. *Kriget vid Finlands Kuster, 1854- 1855*. Skoglund, Stockholm.
- Corréard, J. 1855. *Siege de Bomarsund en 1854, journal des operations de L'artillerie et du genie*. Paris.
- Earp, G.B 1857. *The history of the Baltic Campaign of 1854*. London.
- Grenhill, B. & Giffard A. 1988. *The British Assault on Finland 1854-1855: a forgotten naval war*. Conway, London.
- Henriksson, B. 1993. Åland tar plats på världskartan. Åland ett självstört landskap. Aktuellt om historia 1993/ 1-2. Stockholm.
- Furuhielm, K. 1900. Några anteckningar från Bomarsunds belägring 1854. *Finsk militär tidskrift 11*.
- Isaksson, M. 1981. Kring Bomarsund. Tio försök att skildra åländska verkligheter åren 1808-1856. Söderström, Helsingfors.
- Karleby, L. & Ramström A. 2000. Historisk arkeologi i forskning och antikvarisk beslutsgång. *META 2000: 2*.
- Keegan, J. 1976. *The Face of Battle: a study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. Jonathan Cape, London.
- Lorén, D. 1999. En skogsarbetarkojas bekännelser. *META 1999: 3*.
- Löndahl, V. 1999. Grävdagbok. Projekt Brännklint 1999. Museibyrens platskontor i Kastelholm.
- Löndahl, V., Price N. & Robins G. 2000. *Bomarsund: Archaeology and Heritage Management at the Site of a Crimean War Siege*. Paper for the Conference Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology, University of Glasgow, UK, 15-16 April 2000.
- Mogren, M. 1995. Vår utforskade gårdag. Efterreformatörsk arkeologi i Sverige- dess ljusglimtar och brister. *META 1995:3*.
- Nunez, M. & Darmark, S. 1989. Russian military equipment sealed since 1854 in the cistern of Notvik tower, Bomarsund, Åland islands. *Finskt museum 1989: 40 –64*. Helsingfors.
- Nunez, 1990. En rysk massgrav i Tranvik, Sund. *Åländsk Odling 1988*. Mariehamn: Museibyran.
- Nunez, M. & Darmark, S. 1992. Räfflade gevär och gevärskulor från slaget om Bomarsund 1854. *Åländsk Odling 1991*. Mariehamn.
- Winter, H. 1954. Anonyma anteckningar om Kriget på Åland 1854. *Åbo Underrättelser*.

Muntligen Marita Karlsson. Överantikvarie i arkeologi vid Museibyran, Åland.

Stora och små män

– en kommentar till en debatt?

Påvel Nicklasson

Abstract

Big and small men – a comment of a debate?

The magnate – storman in Swedish – is a concept that has been much debated recently. The author comments on two papers previously published in META by Jes Wienberg and Tomas Ekman. The author turns against the static view of the storman both during past times and in Ekman's scholarly research, and shows that the storman was a versatile person; perhaps the one thing that should be seen as static is the capacity for violence. The author draws the conclusion that whatever system you want your storman to inhabit, the presence of women is necessary and must be discussed more thoroughly.

Inledning

På META:s sidor har det under senare år förekommit två inlägg som på olika sätt velat skärskåda begreppet storman. Först ut var Jes Wienberg som i något som nästan kan liknas vid ett korståg mot slentrianmässig användning av invanda begrepp i META nr 4 1997 (Wienberg 1997) tar upp den allvarliga ojämlikhet mellan könen som råder vid beforskandet av högre samhällsskikt och som cementeras genom användandet av det maskulina begreppet storman. I en artikel i META nr 1 2001 (Ekman 2001) diskuterar Tomas Ekman runt flera aspekter på stormän och forskning

om stormän. Artikeln är något svåröverskådlig och famnar vitt över tid och rum men de empiriska exemplen hämtas i första hand från en vendeltida stormansgård vid Husby i Glanshammars socken i Närke. Jag vet inte om det finns underlag att kalla dessa båda artiklar för en regelrätt debatt men jag känner att det finns fog för några påpekanden.

Ett problem med Ekmans artikel är att den greppar över tid och rum på mer än ett sätt. Ibland är det svårt att veta vad Ekmans egen ståndpunkt är men en av hans poänger förefaller vara att stormansbegreppet är en oföränderlig arketypp vars innehåll har häm-

tats ”från Oskar II:s Sverige, mellankrigstidens Tyskland, kalla krigets USA och Thatchers Storbritannien.” (Ekman s.8) Jag blir aldrig riktigt klok på vad Ekman menar utan nöjer mig med att instämma med honom i att ”Undra på att definitionerna slirar ibland!” (Ekman 2001 s.8) Det framstår som om Ekmans statiske storman skulle vila på ett våldsideal som rådde både under gången tid och bland nutidens forskare. Detta våldsideal tror inte Ekman har funnits. Istället vill han lyfta fram något slags bondekollektiv som det sätt som forntiden var organiserad på som alternativ till blodsbesudlade stormän. På så sätt bygger Ekman upp en egen fiktion.

Vi leker med ord. Ord ger mening i gamla företeelser. Nya ord ger gamla företeelser nya meningar. Man kan på ett sätt uppfatta både Ekmans, Wienbergs och min egen artikel som ett bollande med ord. Jag tror dock att ord har en större makt än vad man kanske alltid har velat förstå under de senaste decenniernas arkeologi delvis inspirerad av semantiken. Arkeologi är fiktion. Fiktion har makt. Om man tar fasta på detta måste vi vara noga med de ord vi använder, överväga de betydelser de har och de konsekvenser de får.

Ekmans artikel innehåller stora generaliseringar och svepande förenklingar och man får intrycket att de tankar han för fram skulle gälla någon slags tidlös storman som funnits genom hela historien. Är stormannen en samhällsinstitution som klarat sig

genom ett eller ett par årtusendens turbulens? Då kanske han i sanning är stor! För att kunna göra mina påpekanden väljer jag att arbeta lika svepande.

Stormän förr och nu

Ekmans statiske våldsidealiserande storman sönderfaller vid närmare skärskådande i två, en storman som existerade under järnålder och medeltid och en som existerar inom den arkeologiska och historiska forskningen. Ingen av dessa visar sig ens vid ett ytligt påseende att vara särskilt statisk eller ens ha existerat.

Ett svar ges i en artikel av Dick Harrison (Harrison 1997). Harrison studerar i denna artikel den mångfald av strategier som användes under tidig medeltid av stormän och stormannagrupper för att gripa och behålla makten. Några av de exempel som nämns är Kievrus maktbas som byggdes upp på handel längs Rysslands flodvägar, den iriske stormannen vars maktbas mättes i ägandet av kor samt bysantinsk adel som antingen hade sin maktbas som militära ledare eller inom administrationen (Harrison 1997 s.567f). Harrisons exempel är hämtade från olika hörn av Europa och närmar sig därmed på ett sätt Ekmans svepande sätt att arbeta. Redan den enda artikeln av Harrison med sina mer eller mindre slumpmässigt valda exempel visar på att Ekmans statiske storman inte fanns. Kanske bör vi istället karakterisera stormannen

som en anpassling och kappvändare, som just genom sin förmåga att kunna acklimatisera sig till olika miljöer, olika strukturer och använda olika strategier blir en storman?

Som objekt inom forskningen, har stormansbilden där varit statisk? Sitter arkeologer fast i förlegade föreställningar om makt och stormän som Ekman genom sin artikel synliggör? I en artikel i LAR har jag diskuterat olika teoretiska perspektivs betydelse för metodval, undersökningsstrategi och publicering för storhögar från yngre järnålder (Nicklasson 1999, med där angivna vidare referenser). Storhögar har ofta ansetts vara direkta spår av eliten. Därför är de lämpliga att använda för att bedöma hur forskningen på området utvecklats. I LAR artikeln pekar jag på olika faser som storhögsforskningen passerat genom. Under 1900 talets första decennier var storhögarna och de stormän som låg begravda i dem historiska personer i nationaleposet om Sverige. Under århundradets andra del går de igenom faser under vilka de blir i det närmaste naturvetenskapliga objekt som inte får tolkas. De blir utslag för ekonomiska och samhällsliga strukturer och modellbyggande och under 1980 och 1990 blir de till sist symboliska metaforer för gud vet vad inom den post-processuella arkeologin. Mitt korta referat visar på de stora skillnader som finns inom storhögsforskningen och den därav utvunna bilden av stormannen. Bilderna varierar alltifrån Birger Nermans djupsinniga funderingar om vilka kungar som ligger

begravda i Uppsala högar till Anders Andréns kartläggning av ett symboliskt mikrokosmos i Vendelgravarna. Att påstå att dessa båda, under respektive tid, framstående forskare, skulle vara anfäktade av samma fiktion av stormannen är inte bara okunnigt och orättvist mot dem båda, utan tyder även på en dålig förtrogenhet med arkeologins idéhistoria och samhällsliga förankring.

Till sist står vi där med Ekmans statiske storman som varken fanns under järnålder eller medeltid eller i forskarnas skrubbar.

Ekman förefaller på ett närmast moraliskt plan vända sig mot att stormannen är förknippad med "Blod, järn, död ... och män" (Ekman s.8). Ekman menar att den riktiga historien inte blir till på slagfält eller formas av den härskande eliten, "män som betar sig illa" i ett samhälle utan istället av "de (som) tålmodigt kommit fram och sätt och skördat..." (Ekman s.9). Man kan i vissa stycken skönja konturerna av en materialistisk historieuppfattning som dock aldrig blir helt synliggjord i Ekmans text. Givetvis kan ett historiematerialistiskt synsätt vara helt legitimt för att analysera stormän. Att ett sådant med nödvändighet skulle resultera i en fredligare och angenämare förhistoria och medeltid är inte någon naturlag. Ett exempel är Lotte Hedeagers avhandling *Danmarks Jernalder* (Hedeager 1990) som excellerar i våld, maktutövning, stormän och vapen om än på en hög abstraktionsnivå.

Lösningen på problemet ligger som jag ser det därför varken i att anamma ett historiematerialistiskt perspektiv eller att sluta beforska stormännen för att undvika blodspillan.

Storman - Våldsman

Jag hävdar att Ekmans artikel innehåller flera felantaganden om våldet som medel till makt och även om själva våldsanvändandet under järnålder och äldre medeltid. Dessa måste rättas till för att stormannen skall kunna förstås som annat än en statisk och klumpig fiktion.

Om det är någon egenskap eller kapacitet som skulle kunna förena stormän från olika tider från så vitt skilda miljöer som de som tas upp av Harrison i den ovan nämnda artikeln i *Historisk Tidskrift*, är att de på olika sätt är förknippade med våld. Det behöver inte röra sig om våldsmonopol eller ens framgångsrik våldsutövning, men någon form av grundläggande kapacitet till våldsutövning eller i administratörens fall, hot eller indirekt tillgång till våldsmedel. Detta stod givetvis klart för de flesta under järnålder och medeltid. Det är påfallande lika uttryck som återfinns i källtexter för att beteckna samhällsledare. Hos Tacitus beskrivning av germanerna från omkring 100 efter Kristus återfinns termerna *dux*, *rex*, *princeps* och *comites*. *Rex* har en till synes fredlig innebörd – kung. En kung för en romare hade konnotationer av våld, tvångsmedel och krig på

ett sätt som är svår att översätta till vår begrepps värld. *Princeps* brukar översättas med prins eller ädling. *Dux* står i sammanhang med härförare. *Comites* brukar översättas med hirdmän eller krigare. Flera av titlarna har alltså en militär klang.

Jag har på senare år arbetat en del med Hallands medeltid. I källorna nämns stormännen som *princeps*, *praeses* och *comitatum Hallandiae* härskande över en *praefectura*. *Princeps* är prins och kan förstås genom att en del av ämbetsmännen var släkt med kungen. *Praeses* kan översättas med ämbete. *Comitatum* syftar direkt på krigare eller militär kapacitet. *Praefectura* kan översättas med distrikt.

Min flygande och osystematiska genomgång visar att man både i 100-talets Rom och 1200 talets Halland framhöll militär förmåga hos samhällets ledare. Kanske är därför hela stormansdebatten missriktad och vi skulle istället debattera krigsmän?

Ekman ger sig på en nytolkning av stormansgården vid Husby i Glanshammars socken i Närke. Istället för att vara hem för en statisk, elak och fördomsfull storman skulle gården kunna vara ett utslag för ett jämställt bondekooperativ där hövdingahallen är en samlingslokal ett "Folkets Hus" (Ekman s.10). Han kommer utan särskilt ingående eller övertygande argumentation kommer till slutsatsen att "hela konceptet fungerar bättre utan en storman" (Ekman s.10). Någon-

stans på vägen försvinner en palissad och andra spår av militär kapacitet.

Ekman nedvärderar gångna tiders förmåga till våldsutövning, organisation och skändligheter. Att pacificera forntiden är en fiktion av större magnitud, längre varaktighet och djupare rötter än Ekmans fiktion av statisk storman jag avlivade ovan. Den fredlige vilden går givetvis tillbaka på sådana arketyper som den lycklige vilden och ännu djupare på tillvaron i Edens lustgård innan syndafallet. Att primitiva kulturer både under forntiden och historiskt belagda, skulle vara fredliga eller endast utkämpa symboliska krig faller ihop som ett korthus vid närmare studium. Det visar sig istället att primitiv krigföring är brutalare, hänsynslösare och som krig betraktat mycket effektivare än några av de civiliserade varianter av krig vi numera vant oss att se på TV (Keeley 1996). Här skulle man kunna ge Ekman rätt. Ett bondekooperativ skulle snabbt brutaliseras och föra obarmhärtigare krig mot grannar och konkurrenter än vad någon storman skulle göra. I en stridssituation utkristalliseras dock snabbt de för stunden lämpliga ledarna, de som tycker om att slåss, de som är listiga och svekfulla, de som kan tala väl och elda sina bondebröder till illdåd eller helt enkelt de som har en skruv lös. Bondekooperativet förvandlas snabbt till en samling plundrare och huliganer och mitt ibland dem skymtar redan – just det – stormannen.

Ekmans slutsatser om bondekooperativets goda militära kapacitet visavi ”en storman och en hop inhyrda legoknektar” (Ekman s.10) är en grovt felaktig bild som helt missförstår vad som ligger i att vara storman. En storman med inhyrda legoknektar är lika mycket en hantverkare inom sitt fält som en bonde inom sitt. För att rätt kunna förstå den komplexitet som behövs för att bemästra tillvaron på ett slagfält kan man läsa Bernhard Bachrach imponerande skildring av det tidigkarolingiska rikets krigskonst (Bachrach 2000). Bachrach beskriver alltifrån övergripande strategiska mål, den enskildes skicklighet med vapnen, till moralhöjande faktorer såsom kristendomen, den stora och komplicerade maskin som behövdes för att hålla den karolingiska armén i fält. Här är inte frågan om några väletablerade bondekollektiv som drar i fält utan om högst professionella, vältränade och välmotiverade arméer. Att påstå något annat vore att förklena den förmåga som fanns.

Ur denna professionalism växer en komplex bild av vad som krävs för att vara storman. Givetvis skall en storman kunna rida, svinga svärd och ett halvdussin andra vapen. Han skall leda, bestraffa och lyda order. Stormannen blir till sist en liten kugge i ett stort maskineri. Högst överraskande perspektiv öppnas då man inser att en sådan högst civil och civiliserad sysselsättning som att dansa, som förknippas med stormäns mer fredliga stunder, är eftersträvänsvärt att lära sig för att kunna slåss i falang där känsla för

rytm och rörelsemönster leder till en högre effektivitet (Bachrach 2000 s.91). Det mesta i stormannens tillvaro kretsade runt att bli en bättre stridsman.

Att Ekman inte vet om att en bonde med hötjuga inte har en chans mot en professionell soldat må vara förlåtet. Kunskapen att vältränade soldater är bättre än rekryter fanns självklart redan under forntiden. Caesar värderar till exempel sina vältränade galliska elitlegioner dubbelt så högt som de nyrekryterade legioner som ställdes mot honom i inbördeskriget. Här bedömer en erfaren general likvärdigt beväpnade truppers kvalitet (Caesar BC III, 28). Hur pass mycket större skillnaden blivit mellan de galliska legionerna och rekryterna om de senare saknat rustning, sköld och endast varit beväpnade med hötjugor är Caesar för professionell för att spekulera om. Ekman har helt enkelt fel i sitt antagande om något slags bondekollektivs militära kapacitet.

I och med detta faller Ekmans tolkning av stormansgården vid Husby i Glanshammars socken i Närke. För mig förefaller allt stämma in på en stormansetablering som man istället för att bortförklara borde försöka nyansera för att undvika de schabloner Ekman använder. Järnproduktionen på platsen syftar till att framställa effektiva vapen till en liten skara professionella krigare. Palissaden som omger gården är tecken på att gården leds av en militärt kapabel person, skolad i olika krigskonster. Guldgubben är

ett utslag för ideologiska övertoner som behövs för att befästa hierarkier och ge motivation i krig. Hallen visar att stormannen var socialt etablerad och ingick i ett större system. Gästabud med åtföljande dans stod säkert på programmet.

Män utan kvinnor

Jag har genomgående använt ordet storman och laddat det med manligt och stridbart innehåll. Kvinnan är helt försvunnen. Här ligger en av de stora utmaningarna för de tolkningar arkeologer och historiker gör. Vilken fiktion av stormannen vi väljer att berätta och hur vi därmed väljer att konstruera den värld i vilken han verkade, har denna inte en chans att fungera utan medverkan av kvinnor. Om man till exempel som Lars Hermanson gör i sin utmärkta avhandling om danskt 1100 tal, väljer att se stormännen som nätverk av släkter och personliga bindningar måste dessa ha byggts upp av kvinnor (Hermanson 2000). Kvinnorna kan inte bara ha gifts bort för att stadfästa allianser. Kvinnornas position måste ha varit utmärkt för att olika fraktioner skulle kunna utöva påtryckningar och diplomati mot varandra. Kvinnorna skall på inget sätt klassas ner till någon slags diplomatisk handelsvara. Att tänka sig Hermansons avancerade nätverk utan ett mycket aktivt och skickligt deltagande av kvinnor är vid närmare eftertanke omöjligt, även om det endast är ett litet antal av alla dessa skickliga och sluga kvinnor som hittat

in i de mansdominerade krönikorna Hermanson använder som källmaterial. Här kommer Wienbergs iakttagelse att det ofta var män och kvinnor tillsammans som agerade för att bygga och styra väl till pass. Nätverken var givetvis uppbyggda både av män och kvinnor och de långsiktiga strategier och taktiska mål man strävade mot var varken manliga eller kvinnliga utan helt enkelt uppburna både av män och kvinnor. Detta visste säkert forntidens människor om och den stora utmaningen ligger i att föra fram denna kunskap i forskning och modellbyggande.

Hermansons avhandling är endast ett exempel på hur kvinnor måste vävas in i studier om elitors strategier. På samma sätt skulle man ytterligare kunna nyansera Bachrach framställning av det karolingiska riket eller Hedeagers av Danmarks järnålder.

Avslutning

För att ta upp ett sista felslut i Ekmans artikel reagerar jag kraftigt mot hans avslutning. Han menar där att det var makthavarnas världsbild som är fäst på papper och att vi därför skall fästa mindre tilltro till medeltida uppgifter om misslyckade bondeuppror eftersom det inte låg i frälsets eller

kyrkans intresse att sprida denna bild (Ekman s.10). Det finns gott om skildringar av bondeuppror i medeltida källor. I numret av META, i vilket Ekmans artikel var publicerad, finns flera artiklar om finländsk medeltid. Därför kan man som ett exempel nämna Heikki Ylikangas bok om Klubbekriget som en skildring av ett i många avseenden typiskt bondeuppror (Ylikangas 1999). Efter vissa initiala framgångar krossas upproret snabbt och brutalt då de ledande klasserna hunnit mobilisera, allt i enlighet med den skillnad i militär kapacitet som råder mellan stormän och bondekollektiv. Dessvärre tror jag, till skillnad från Ekman, att detta är den korrekta bilden av en stor del av Europas historia. För att kunna bygga något bättre tror jag inte som Ekman, att lösningen ligger i att förklara källorna som lögnar och anställa bokbål, utan i att försöka bevisa att pennan är mäktigare än svärdet. Detta måste vi göra tills.

Påvel Nicklasson, Jönköpings läns museum.
 Pavel.nicklasson@malmo.mail.telia.com

Referenser

- Bachrach, B.S. 2000. *Early Carolingian Warfare: Prelude to Empire*. Philadelphia.
- Caesar, G.J. *Civil War* (BC).
- Ekman, T. 2001. En he-man i vadmal - Stormannen som arkeologisk fiktion. *META*.
- Harrison, D. 1997. Offensiva och defensiva eliter - om det politiska överskiktet under medeltiden. *Historisk tidskrift*.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks Jernalder mellem stamme og stat*. Arkeologi. Århus.
- Hermanson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 24.
- Nicklasson, P. 1999. To excavate postprocessually a theoretical Utopia or a practical reality? *LAR*.
- Keeley, L.H. 1996. *War before Civilization the Myth of the peaceful Savage*. New York/Oxford. Tacitus *Germania*.
- Wienberg, J. 1997. Stormaend, stormandkirker og stormandsgårde - kritiske refleksioner. *META*. Nr 4 1997.
- Ylikangas, H. 1999. *Klubbekriget det blodiga bondekriget i Finland 1596-97*. Stockholm.

Tre källkritiska frågor om makt

-en kommentar till Tomas Ekmans artikel "En he-man i vadmal"

Leif Häggström

Abstract

Three Source Critical Questions concerning Power

Three questions of source critical nature has to be dealt with when identifying central places: The first is how central the area/place is for archaeological research. The second how central the area is in the economic as well as the historical/archaeological landscape of today. The third question concerns the centrality of the area in the cultural historical context of that period. It is also of utter importance that different periods are kept apart when dealing with central places. If these questions are ignored or mixed up, the whole concept of centrality is totally senseless.

Tomas Ekmans artikel "En he-man i vadmal –Stormannen som arkeologisk fiction" i *META nr 1 2001* tar upp en intressant och nödvändig diskussion av såväl stormansbegreppet som det tillhörande centralplatsbegreppet. Föreliggande inlägg syftar till att specificera tre frågor av källkritisk art som bör utredas i samband med varje centralplatsdiskussion. Resonemangen känns igen från min licentiatuppsats (Häggström 2001 och däri anförda referenser) men är väl värda att lyfta fram igen (jfr eminent diskussion i Näsman 1984:26-34). I föreliggande inlägg görs ingen definition av centralitet, det är inte syftet, det läggs inte heller någon vikt vid skillnaden mellan platser och områ-

den. Begreppen används om vartannat men utgångspunkten är att de källkritiska infallsvinklarna skall kunna utnyttjas vid studier av området eller platser och därigenom skapa möjligheten att göra en djupare analys. Eller varför inte: andra minst lika trovärdiga tolkningar (jfr Ekman 2001:10).

Källkritisk fråga 1:

I svensk bebyggelsearkeologi diskuterades under 1970-80-tal begrepp som centralområde och marginalområde. Med centralområde menades då ett område i vilket jordbruk var den huvudsakliga basen för försörj-

ning, i marginalområden var jordbruket inte primärt (Weiler 1984:101). Betydelsen av centralplatser och centralområden har under den senaste tioårsperioden förskjutits. Nu handlar det inte lika mycket om försörjning som det handlar om maktbaserade förklaringar och teorier (jfr Widgren 1998). Begreppen handlar inte om majoriteten av befolkningen vilken skall utgöra den jordbrukande vardagsmänniskan (Helgesson 1998, jfr Ekman 2001:4-5). Det man förutsätter är en uttalad elit. Detta trots att många av de funktioner man lägger i begreppet centralplats vilar på en omfattande agrar grund. Däremot avviker flera så kallade centralplatser, till exempel Slöinge, i många hänseenden från övriga boplatser i sitt område (Lundqvist 1998:189). Ett problem är dock att man ofta inte vet vad som är en "normal" plats innan centralplatser diskuteras. Man kan därför på goda grunder fråga sig vad som menas med en centralplats! Karin Lindeblad och Ann-Lili Nielsen definierar centralplatser med följande ord (1997:99-100): "Med centralplatser menas här lokaler som haft särskilda funktioner i förhållande till det omgivande samhället. Dessa funktioner har varit av olika karaktär, religiös, ekonomisk, militär eller administrativ i syfte att kontrollera människor och/eller territorier."

Det är vad man, tämligen vagt, kan definiera centralplatser som. Två viktiga frågor som Ulf Näsman (1998:1) ställer är: En plats kan vara central ja, men central i förhållande till vad? Den

andra är att en plats kan vara central, men på vilket sätt? För ett av de stora problemen med centralplatsdiskussionerna är att man alltför ofta ägnar sig åt att diskutera vad som indikerar ett centrum, när den relevanta frågan torde vara vad ett centrum speglar (jfr Dahnberg & Sandin 1996). På vilken hierarkisk nivå i det dåtida, likväl som det samtida, samhället befinner sig den specifika centralplats man är intresserad av (jfr Näsman 1998:2-3)? Hur byggdes dessa centralplatser, eller stormansgårdars om man så vill, överskott upp (jfr Widgren 1998:282)? Hur ser den samtida kosmologins centra ut (jfr Parvia 1991:151)?

Man har arbetat med de fyndmaterial man anser särskiljer ett centralområde, dessa kan vara: vapen, ädelmetall, import-föremål samt vissa fornlämningar och terränglägen (Lundqvist 1998:192). Metoden är snarlik en 25 år äldre uppmaning, med den skillnaden att det i den äldre modellen är ekonomi och social struktur som omtalas medan det i de yngre modellerna är elitära miljöer och makt som eftersöks (Lundström 1973:31): "...man måste lägga samman och söka utvärdera alla i området förekommande komponenter som tyder på en god ekonomisk standard. Då först kan man kanske få väsentliga uppgifter om *områdets* ekonomiska och sociala struktur."

Den första källkritiska frågan handlar om vad man lägger i begreppet centralitet och vad centralitet för ett

aktuellt område innebär för forskning. Naturligtvis bör man även fråga sig vad en periferi är och om det centrala är perifert, kanske till och med ointressant och historicistiskt, om man angriper problemet ur en annan synvinkel.

Källkritisk fråga 2:

Ett stort problem med centralplatsstudier är att ta hänsyn till den förhistoriska vegetationen, i vilken mån är det vi idag kallar skogsbygd det samma som obygd? Detta är närmast en outtalad utgångspunkt tycks det mig. Charlotte Fabech menar i en artikel i *TOR* att slättbygden under yngre järnålder i motsats till skogsbygden varit tätt bebodd (Fabech 1993:218). Lundqvist gör detsamma i figurtexten till en karta över delar av Västsverige, Lundqvist skriver (1998:194): ”På kartan har dagens öppna marker markerats. Dessa områden, kustzonen samt det inre av Västergötland, utgjorde under järnålder de centrala bygderna i regionen. Mellan dessa återfinns långsmala jordbruksbygder, belägna i ådalar eller kring sjöar.”

Spridningen av centralplats-indikerande fynd sammanfaller förvånansvärt väl med spridningen av den yngsta historiska jordbruksbygden. Rent källkritiskt kan man resa invändningar mot detta. För det första är det en historicism att projicera dagens uppfattningar, i detta fallet vegetation, på förhistorien. För det andra kan man konstatera att skogsbygden inte är till

närmelsevis lika väl inventerad som slättbygden vilket medför att vi inte vet vad den döljer. Däremot pekar åtskilliga infrastruktursatsningar på att det pågått omfattande aktiviteter under alla delar av järnåldern, likväl under än äldre tid, i det som idag är skogsmark (Lagerås [red] 2000, Riddersporre [red] 1999). Frågan är med andra ord hur en fornlämningsoversikt skulle te sig om skogsbygderna vore lika väl inventerade som slättbygderna. Däremot skall man inte bortse från att bortodlingen är ett mer påtagligt fenomen i jordbruksmark än i skogsbygd vilket i sig gör att fler fynd från dessa områden kommit till kännedom. När man studerar kartor över undersökta platser, vare sig det rör sig om gravar eller boplatser, skall man ha klart för sig att de framför allt visar markexploateringsintensitet i modern tid och inte bebyggelsens spridning i förhistorisk tid (Weiler 1984:57).

Den andra källkritiska frågan handlar om det aktuella områdets status i dagens ekonomiska och antikvariska landskap, vilket naturligtvis även innefattar analyser av vilka formationsprocesser som skapat den miljö som idag möter oss på platsen.

Källkritisk fråga 3

Om vi accepterar, vilket man gör i centralplatsstudier, att föremål med mera kan tänkas representera makt och/eller centralplatser, är det min bestämda åsikt att det behövs en viss

kvantitet innan detta tillvägagångsätt blir fruktbart. Enstaka skärvor finkeramik och enstaka glasfragment påträffas emellanåt vid arkeologiska undersökningar, mycket beroende på bevaringsförhållanden, odlingsintensitet, undersökningsmetod och arkeologens vilja att tolka fynd som något speciellt. Däremot kan man, enligt Ersgård, anta att det finns mycket specifika fyndtyper vilka är tecken på religiösa ritualer och liknande där ett exempel torde vara guld-gubbar (Ersgård 1996:104).

Centralplatsdiskussionen så som den ser ut i Skandinavien kretsar i stor utsträckning kring yngre järnålder, ofta utdragen till perioden 200-1200 e.Kr. (Lindeblad och Nielsen 1996, jfr Näsman 1998). Men det blir klart problematiskt när centralplatsindikationer från såväl yngre som äldre järnålder, utan distinktion, förs samman på en karta när diskussionen kretsar kring eliter i yngre järnålder (exempelvis Lundqvist 1998:199). Större kronologisk stringens är i många fall önskvärd.

Den tredje källkritiska frågan kretsar alltså kring platsens centralitet i sin samtida kulturhistoriska kontext.

Avslutning

Vi kan konstatera att man bör skilja på tre olika former av centralitet. För det första måste vi reflektera över hur central platsen är för forskningen. För det andra måste vi fundera över hur central platsen är i det nutida ekonomiska och antikvariska landskapet. För det tredje måste vi ta ställning till hur central platsen var i den samtida kulturhistoriska kontexten. Om dessa aspekter bekymmerslöst blandas ihop blir begreppet centralitet fullständigt meningslöst.

Fil lic Leif Häggström är verksam som extra antikvarie vid Jönköpings länsmuseum och är doktorand vid arkeologiska institutionen, Göteborgs Universitet

---

Referenser

- Callmer, Johan & Rosengren, Erik (red). 1997. "...gick Grendel att söka det höga huset..." Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995. Hallands läns museers skriftserie no 9 / GOTARC serie C no 17.
- Carlie, Lennart. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor.* Acta Archaeologica Lundensia series in 8. No 29 / Hallands läns museers skriftserie no 10.
- Dahnberg, Johan & Sandin, Mats. 1996. Centrum och periferi i Järnålderns Göteborgs och ohuslän. *Kontaktstencil nr 39.*
- Ekman, Tomas. 2001. En he-man i vadmal – Stormannen som arkeologisk fiktion. *META nr 1.*
- Ersgård, Lars. 1996. Två stormansgårdar och deras landskap – en efterskrift. I Lundquist et al (red)
- Fabech, Charlotte. 1993. Skåne – et kulturelt og geografisk grenseland i yngre jernalder og nutiden. *TOR vol 25.*
- Furingsten, Agne, Jonsäter, Mats & Weiler, Eva (red). 1984. *Från flintverkstad till processindustri. De första 9000 åren i Västsverige speglade av UV Västs undersökningar 1968-80.* Kungälv.
- Helgesson, Bertil. 1998. Vad är centralitet? – Fenomen och funktion; lokalisering och person. I Larsson & Hårdh (red) 1998
- Häggström, Leif. 2001. "...några lämningar om också förstörda..." –en fornlämningsbiografi över Vittenebyden. Online: www.hum.gu.se/ark/online.htm
- Lagerås, Per (red). 2000. *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland. Tio artiklar från Hamnedaprojektet.* RAÄ UV skrifter no 34.
- Larsson, Lars & Hårdh, Birgitta (red). 1998. *Centrala platser centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist.* Uppåkrastudier nr 1. Acta Archaeologica Lundensia series in 8, no 28.
- Lindeblad, Karin & Nielsen, Ann-Lili. 1997. Centralplatser i Norrköpingsbygden – förändringar i tid och rum 200-1200 e Kr. I Callmer & Rosengren (red) 1997
- Lundquist, Lars. 1998. Centralplatser och centralområden i Västsverige. I Larsson & Hårdh (red) 1998.
- Lundquist, Lars, Lindeblad, Karin, Nielsen, Ann-Lili & Ersgård, Lars (red). 1996. *Slöinge och Borg – Stormansgårdar i öst och väst.* RAÄ UV skrifter nr 18.
- Lundström, Agneta. 1973. Glas från Västsverige. *Göteborgs Arkeologiska Museums Årstryck 1972-3.*
- Näsman, Ulf. 1984. *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid. En studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige.* Aun 5. Uppsala.
- Näsman, Ulf. 1998. Sydsandinavisk samhällsstruktur i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala? I Larsson & Hårdh (red) 1998
- Riddersporre, Mats (red) 1999. *Att gräva agrarhistoriska lämningar. Rapport från ett seminarium i Lund 27-28 januari 1998.* University of Lund, Institute of Archaeology, report series 64.
- Weiler, Eva. 1984. Brons- och järnålder – tiden 1500 f Kr – 1000 e Kr. I Furingsten et al (red) 1984.
- Widgren, Mats. 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till en syntes? I Larsson & Hårdh (red) 1998.

Hulveger

– forslag til begreper og terminologi

Terje Gansum & Tom W. Skarre

Abstract

Holloways – suggestions for concepts and terminology

Previously, archaeologists and historians did not give holloways much intention. As a result of today's growing concern for communication as well as for prehistoric societies, such lack of interest is now changing; Where did they go, what did they see? It is important to realise, that holloways are only parts of previous roads, distinguished by their shapes, and not complete roads as such. In this article we intend to put forward some notions, which may describe or define holloways. Such notions are; *ridge, wear edge, inner- and outer wideness, depth and counter slope*. Additional to these describing notions, we gave attention to those processes that would shape layers as documented by the cross sections. Three specific notions are to be introduced; *interfaces, wearing- and accumulating processes*. We are particularly stressing the importance of interfaces, which we consider being a key to examine and interpret the stratigraphic relationships in sections. In addition to interfaces we propose the term *sub base*, to label deposits placed by man to increase stability of the roads. The notion of sub base is but one sub-division of accumulating process. Finally we discuss the difficulties such as dating holloways by ¹⁴C-dating, use of pollen analysis and found artefacts, due to uncertainty of context. We are fully aware of, that our suggestions are limited to the fact; that the notions just cover a small part of the prehistoric network of ways and roads.

Innledning

Hulveger har vært viet relativt liten oppmerksomhet innen arkeologisk forskning og forvaltning. I forbindelse med Hulvegprosjektet i Vestfold, fikk vi anledning til å ta disse kulturminnene nærmere i øyesyn. Vi ble klar over

behovet for termer som kunne beskrive det vi så ute i terrenget på en standardisert måte.

Hva er en hulveg? Det er et enkelt spørsmål, og definisjonen av begrepet favner ganske vidt; *veg som ligger senket i forhold til det omkringliggende*

terrengets overflate. Senkningen i terrenget er U-formet i tverrprofil. Til definisjonen hører det kjennetegn for å avgrense fenomenet fra andre spor i terrenget. Disse vil bli omtalt nedenfor. Enkelt sagt er hulveg del av en veg som ligger senket i terreng med løsmasser.

Er vi sikre på at hulveg er veg? Hvordan kan vi være sikre på at det vi observerer i terrenget er en hulveg? Er det andre prosesser en ferdsel som skaper slike spor i terrenget? Disse og liknende problemstillinger var sentrale utgangspunkter for å realisere Hulvegprosjektet i Vestfold. Flere hulveger brukes som veg, noe som vitner om kontinuitet i funksjon. Det er mindre trolig at de før har hatt andre funksjoner som så har blitt omdefinert til veg. Hulveger er ofte overlagret av andre vegformer som har dekket transportmessig behov. De blir ofte registrert ved siden og under eksisterende veger, og de har ofte en annen linjeføring i terrenget enn nyere vegformer som f eks tar hensyn til stigningsforhold. Ved søk med metall-detektor viser spredning av metall-saker at de ofte forholder seg til hulvegene. Gjennom slike søk er det tatt opp funn av hesteskosøm og hestesko, noe som viser til en vegfunksjon. I tillegg er det trekk ved hulvegens linjeføring i terrenget som viser at de ikke kun er naturens skaperverk (se nedenfor). En hver forsøknings eller grøft i skog og utmark er ikke hulveger. Det må skilles mellom fenomenene slik at vi på en presis måte kan avgjøre hva som faller inn under begrepet hulveg og hva som ikke gjør det.

Hulveg er veg som ligger senket i forhold til det omkringliggende terrengets overflate. Slitasje som setter slike spor må være oppstått på årstider uten tele, når marken ikke er frossen. Hulveger knyttes derfor hovedsakelig til sommervegene. Skillet mellom sommer- og vinterveger må man ha klart for seg. Ferdsel om vinteren muliggjorde raskere transport og mulighet for å ha større og tyngre lass på sleder. Vintervegene gikk over frosne vann og myrer, derfor var vintervegene viktig for kommunikasjon og handelen (Nielsen 1877:240). Det ligger i sakens natur at det er få spor etter vintervegene (Ambrosiani 1987:9).

I tillegg til det foreslåtte begrepsapparatet vil vi se nærmere på ett empirisk eksempel fra lokaliteten Ulleberg i Vestfold. Eksemplet løser ikke det gamle og kjente problemet; å datere hulvegen, men søker å demonstrere kompleksiteten i det empiriske materiale, som så kan begrunne hvorfor datering av hulveger representerer et problem. Eksempelet er hentet fra den kommende rapporten fra hulvegprosjektet (Gansum in prep).

Forslag til begreper og terminologi

Begrep kommer av begripe, som er avledet av lavtysk og tysk, og refererer til anelse, forestilling, idé eller klart avgrenset og allmenngyldig forestilling. Et begrepsapparat er et system av begreper innenfor en viten-

Figur 1. Fotografi av fenomenet hulveg på Raunan (g brnr:2021/2, Skuggedal 2033/1), Larvik kommune i Vestfold (foto T. Gansum)

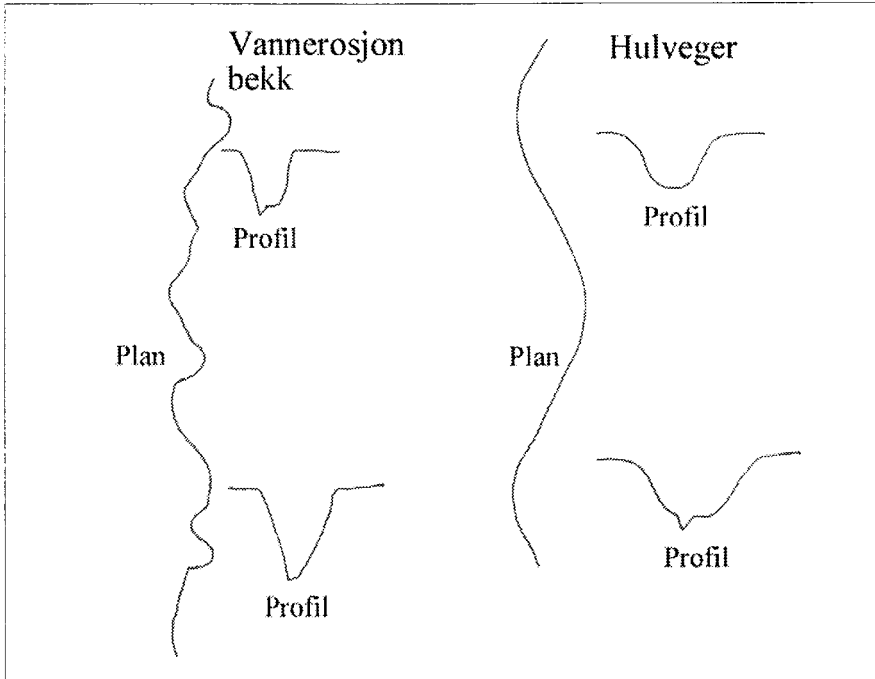
skap eller et emneområde (Landrøm & Wangensteen 1986:45).

I terrenget er det mange fysiske fenomener, som kan skilles fra hverandre ved ulike former; koller, bekker, daler, gravhauger, hulveger osv. Slike fenomener gjenkjennes ved de språklige ord / termer som er knyttet til fenomenet. Det er ingen objektiv sammenheng mellom ordet og fenomenet. I en språklig omtale er hulveg et ord sammensatt av seks bokstaver. Først ved å gå fra fenomen til ordet kan vi gi ordet mening. Vi opplever da ingen forskjell mellom ord og fenomen. For at ordet hulveg skal kunne knyttes til et fysisk fenomen, må ordet forbindes med fenomenet. Ordet må vise til fenomenet ved assosierende

innhold. En hulveg knyttes til en fysisk form som framkaller forestillinger eller ideer om denne formen. For nærmere redegjørelse henvises til sluttrapport for Hulvegprosjektet i Vestfold.

Begrepet hulveg vil det i foreliggende arbeid defineres som; veg som ligger senket i forhold til det omkringliggende terrengets overflate. Senkningen i terrenget er U-format i tverrprofil.

Avgrensning: Hulveg er del av en veg og ikke en vegtype. Hulveger opptrer som del av en veg nedsenket i terrenget. Hulvegens nedsenkete form skyldes ikke planmessige skjæringer i terrenget, og de har ikke oppstått eller

Figur 2. Prinsippskisse for å skille bekker fra hulveger i plan og profil (Tegning: T. Gansum)

blitt anlagt som følge av vegarbeid. I de tilfeller hvor hulvegen leder ned i en ravine eller annen naturformasjon omtales, ikke vegen som hulveg, men som veg i og gjennom naturformasjon.

Hulvegene må skilles fra dreneringsgrøfter og bekker (fig 2). Hulveger har i hellende terreng linjeføring som klotoider (kurve hvor krumningen tiltar eller avtar lineært med kurvelengden), mens grønfter oftest har rett linjeføring og bekker har linjeføring som er skapt av vannets arbeid i terrenget. Et annet markant skille mellom

grønfter, bekker og hulveger vises i de respektive profilsnitt. Grønfter har en rektangulær tverrprofil, og forholdstall som ofte er mindre enn de som gjelder for hulveger (se nedenfor). Bekker og vannerosjon skaper en V-formet tverrprofil, mens hulveger har en U-formet tverrprofil. Hulveger leder også vann, og det vil ofte være erosjonsaktivitet i bunn av hulveger. Slik erosjon i hulveger kan endre den jevne U-formen i bunnen av hulvegen, mens den øvre del av tverrprofilen, fra slitasjekanten og ned skråningene avgjør om det er en hulveg med erosjonsaktivitet i bunnen.

Kjennetegn ved hulveger:

Form og linjeføring: I tverrprofil er hulvegene U-formet. I hellende terreng følger lengdeprofilenes linjeføring klotoidenes former (se over). Linjeføring betegner veglinjens kurvatur i horisontal- og vertikalplanet. Linjeføringen viser at det er mennesker som har styrt nedslitningen i terrenget.

Helveg med kasseformet tverrsnitt: Hulveg som i tverrprofil har nær rektangulær form som utgår fra skråningene og preger hulvegens plan-um/indre bredde (se nedenfor). Slitasjekantene og øvre del av skråningene viser ofte en begynnende U-form i øvre del av tverrprofilen.

Slitasjekant er linjen hvor slitasjen i terrenget er synlig. Trekker man en rett linje tvers over hulvegen, trer slitasjekanten fram der nedsenkningen i forhold til naturlig terreng begynner.

Ytre bredde måles fra slitasjekant til slitasjekant.

Dybde måles fra linjen som trekkes mellom slitasjekantene og ned til dypeste punkt i hulvegen hvor den er tydeligst, dypest og eller best markert. De systematiske registreringene av hulveger som ble igangsatt i Vestfold i 1996 benyttet denne metode for måling av ytre bredde og dybde. Metoden ble benyttet i forbindelse med Nasjonal verneplan for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner (se Thorstensen 1998:4). Dess mindre dybden

er, dess vanskeligere er hulvegene å erkjenne i terrenget.

Forholdstall: Grad av hulning eller U-form i terrenget kan regnes ut ved bruk av forholdstall, dvs ytre bredde delt på dybde. Dybdemålet må søkes tatt hvor ikke erosjon har gravd et bekkeløp i bunnen av hulvegen. De fleste hulveger har forholdstall større enn eller lik 2.

Skråning betegner hulvegens indre helling mellom slitasjekant og hulvegens indre bredde (nåværende planum). Skråning blir omtalt i Statens vegvesen Normaler 17 (1992:124-127), i omtale av grøfter i løs masse som blir utstyrt med skråninger.

Indre bredde betegner dagens planum (bunn) for hulvegen. Planum eller traubunn avgrenses fra skråning mot midtre del av vegen som nærmest ligger i horisontalt leie. Planum omtales i Statens vegvesen Normaler 18 (1991:357): "Overflaten av under-bygningen". Nåværende overflate i en hulveg vil ikke måtte ta hensyn til ordlyden om underbygning. Det er vanskelig å være spesifikk i hvordan indre bredde måles i en hulveg, men indre bredde er et mer anvendelig begrep brukt på hulveger med kassetverrsnitt, som er tilpasset kjøring med kjerre og slep. På dagens markoverflate er det ikke alltid mulig å avgjøre om hulvegene har vært farbar også med vogn.

Lengde måles fra stedet hulvegen er synlig til den opphører eller går over i annen vegform.

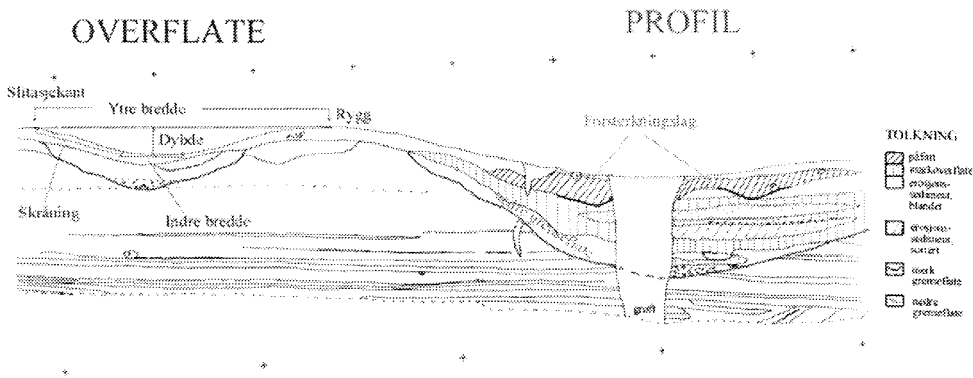
Rygg betegner forhøyningen som mange steder er påviselig mellom hulvegene. Ryggens velvete profil er ofte det formelementet som gir observatøren det første signalet om at det er hulveger i terrenget.

Flere hulveger kan ligge parallelt eller kryssende i terrenget, de bør da fortrinnsvis betegnes som *system av hulveger*.

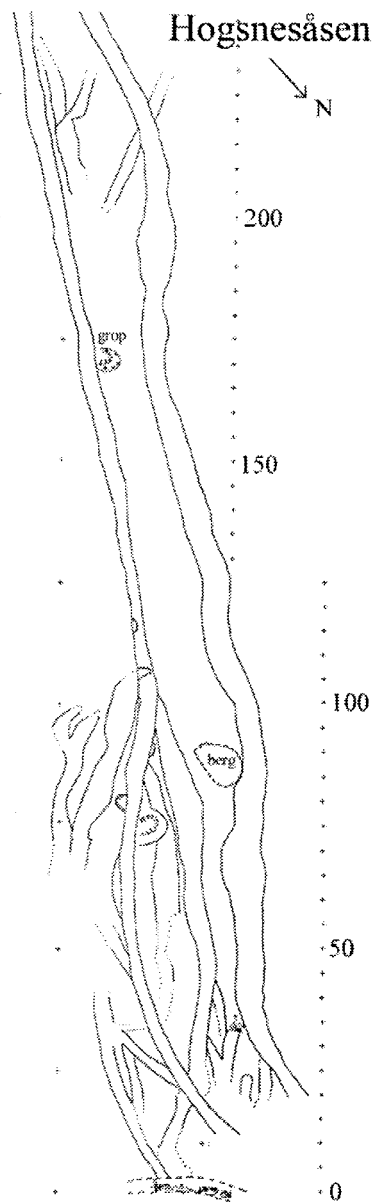
I et system med hulveger som beskrives, har vi valgt å gi hver hulveg egen betegnelse ved å benytte store bokstaver, A, B, C etc. Strekingen hvor veger har hulveg form måles som lengde og hulvegene legges inn på kart, enten i form av en symbolmarkering eller i liten, detaljert skala hvor hver veg tegnes for seg.

Det vil foreligge mange hulveger som blir målt etter de foreliggende spesifikasjonene (Thorstensen 1998), derfor velger vi å presentere målingsstrategien. Lengden på hulvegene måles først når systemet med hulveger er gitt betegnelser. Bredde og øvrig beskrivelse er tjenlig for gjenfinning av hulvegene i terrenget. Smale og brede hulveger kan være en måte å karakterisere hulvegernes utseende. Registrering av hulvegernes former er viktig for å finne dem igjen og skille dem fra hverandre, derfor er en omtale av hulvegens ytre bredde interessant i registreringssammenheng. Grensen mellom smale og brede hulveger er vilkårlig satt, men har den fordel at smale hulveger utelukker bruk av hjulredskap.

HULVEGER

Figur 3. Profiltegning fra Ulleberg (g brnr:405311), Larvik kommune i Vestfold (Gansum 2000). Begrepene som er beskrevet er markert ved navn. Ved å sammenholde termene og tegningen framgår det forhåpentlig hvorledes fenomen og begrep er knyttet sammen. Profiltegningen med tolkning viser hvorledes grenseflater er markert, og tydeliggjør hva en observatør ser på overflaten av marken og hvorledes det kan se ut i profil.

Figur 4. Hulvegssystemet i Hogsnesåsen, Aker gård (g.brnr:4611), Tønsberg kommune i Vestfold. Hulvegssystemet er komplekst og viser at antallet hulveger ikke kan si noe kvalitativt om mengden ferdsele, da det sør systemet kun er spor etter få grunne hulveger, mens det lengre mot nord, nede i bakken, er mange og dype hulveger (Tegning: T. Gansum).

Brede hulveger har en ytre bredde som overstiger to meter. De brede hulvegene kan være dype. *Smale hulveger* har en ytre bredde som er mindre enn to meter. Maksimums dybde for en smal hulveg vil være en meter (se forholdstall). Kun i ekstreme tilfeller vil smale hulveger være så dype. Hvis ytre bredde og dybde nærmer seg slike ekstremverdier, må en vurdere tverrprofilen og se om øverste del av skråningene har en begynnende U-form eller om skråningene er bratte og profilen har V-form. Smale dype former i terrenget skyldes ofte erosjon eller grøftegraving.

Prosesser i hulveg – forslag til begreper

Hulvegene er dannet gjennom samvirke av flere prosesser. Tre begrep vil stå sentralt: Nedslitings- og akkumulasjonsprosesser, samt grenseflater. Disse begrepene er nær knyttet til tolkning av planer og profiler. De stratigrafiske enhetene og grensen mellom dem. Grenseflatene må gis mening.

Grenseflater blir i hulvegssammenheng et viktig analytisk redskap for å håndtere den dokumenterte stratigrafien. Grenseflater (interfaces) beskrives på følgende måte:

”The determination of superpositional relationships is of first importance in archaeological stratigraphy, as they define the interfacial relationships between the features and deposits

of a site. The stratigraphic sequences of archaeological sites are made by the analysis of the interfaces between strata, not from a study of the soil composition of the strata of objects contained therein” (Harris 1989:30).

”There are two forms of the layer interface, the horizontal and the upstanding. Horizontal layer interfaces are the surfaces of strata which have been deposited or created in a more or less horizontal state and their extent is equal to that of the layers. They have the same stratigraphic relationships as the deposits and are recorded as an integral part of the layers” (Harris 1989:55).

Grenseflaten skiller avsetninger / lag. Grenseflatens form i profil dokumenteres som skillet mellom lag, og i plan følger dokumentasjon ”single context planning”, dvs at hver stratigrafiske enhet/lag dokumenteres for seg (Mc Lees *et al* 1994). Hva et kulturlag eller annen avsetning inneholder av artefakter *kan* ha utsagnskraft for tolkning av grenseflater (Larsson & Johansson Hervén 1998:23, 25). Massenes innhold står i et indirekte forhold til grenseflater. Eller sagt på en annen måte: Masser kan bli avsatt hurtig, selv tykke lagdannelser kan ha kommet til over kort tidsrom, enten ved erosjonsavsetninger eller påføringer. Hvordan kan vi nå fram til kunnskap om hva som har hendt mellom avsetningene av massene? For å besvare spørsmålet må vi gjøre en ting klart: *Det er oppe på avsetningene handling har funnet sted,*

ikke inne i massene (Larsson 2000:106). Informasjon omkring prosesser, herunder handlinger, kan vi nå ved å analysere grenseflatene mellom lagdannelsene, lagenes sammensetning og eventuelle funn av artefakter. Denne metodiske tilnærming retter oppmerksomheten mot prosesser mer enn mot tilstand (Johansson Hervén 2000:116).

På en arkeologisk profiltegning av en hulveg vil grenseflatene være representert ved skillene mellom hvert lag. Det er konturene i grensen mellom lag som representerer grenseflaten. På en plantegning er det formen på lagets overflate som representerer grenseflaten, som kan nivelleres og avgrenses. Grenseflater er arkeologisk interessante når de knyttes til prosesser hvor menneskelige handlinger inngår. Geologiske naturavsatte strata kan også analyseres gjennom grenseflater, men i dette arbeid vil ikke geologiske grenseflater bli drøftet nærmere.

I profilen på figur 3 er det trukket en grå tykkere linje ned til grensen for lag som er påvirket av nedslitingsprosessene i hulvegen. Denne grensen er benevnt nedre *grenseflate*. Det som gjør denne grensen viktig, er at den kan sammenlignes med en nedskjæring i undergrunnen. Stratigrafisk sett må det skilles mellom en nedskjæring og den massen som eventuelt utgjør fyll i en nedskjæring (Harris 1989:60). Skillet mellom f eks nedgravning og fylling dokumenteres med en *grenseflate*. Det kan være stor forskjell i de respektive enheters temporalitet, selv

om de har direkte fysisk relasjon (Harris 1989:31, 60). Ved undersøkelser av kulturminner som ikke inneholder mange gjenstander eller mye daterbart materiale, vil dokumentasjon av grenseflater utgjøre et viktig kildemateriale. Analyse av grenseflatene supplerer den informasjon lagene kan gi med hensyn til sammensetning og eventuelt innhold av gjenstander eller avfall. En slik tilnærming til plan- og profildokumentasjon vil gjøre det mulig å tolke grenseflater i sammenheng med nedslitings- og akkumulasjonsprosesser.

Nedslitingsprosesser representerer ferdsl og erosjon. Det er disse faktorene som har skapt den nedsenkete, U-formete vegen. Nedslitingsprosesser er en samleterm for flere prosesser som virker i terrenget. For at det skal utvikles hulveg, må deler eller hele vegetasjonsdekket slites bort i en viss bredde. Når vegetasjonsdekket ikke lenger holder sedimentene i grunnen på plass, kan vann- og vinderosjon få en avgjørende betydning for nedslitingsprosessene. I en slik situasjon er det flere variabler som avgjør hvor sterk prosessene vil forme vegen. Undergrunnens kvartærgeologiske sammensetning samt terrengets hellingsgrad vil avgjøre om forutsetning for massetransport med vann er tilstede. En annen avgjørende faktor er hvor stort nedslagsfeltet for vann er, som vil føres ned i vegen. Et stort nedslagsfelt for vann kombinert med sterkt hellende terreng vil kunne utløse store krefter som kan føre til betydelig massetransport av sedimenter. Hvor

stor massetransporten kan bli er avhengig av kvartærgeologisk sammensetning av sedimentene.

Nedslitingsprosessene kan fortsette eller opphøre avhengig av kvartærgeologiske betingelser, terrengets hellingsgrad, nedslagsfelt for vann, erosjon samt ferdslens hyppighet og karakter. Nedslitingsprosesser er derfor ikke synonyme med bruksfaser. Nedslitingsprosesser favner flere sentrale variabler enn ferdslsbruk.

I en profil vil slitasjeprosessene kunne følges til nedre grenseflate. Enten kan ferdslslitasjen følges ned til nedre grenseflate eller så kan nedslitingsprosessene ha påvirket løsmassene ned til nedre grenseflate. Hvorvidt ferdsl eller erosjonsprosesser kan dokumenteres ned til nedre grenseflate må vurderes i hvert enkelt tilfelle. Det kan ha vært mange bruksfaser og nedslitingsprosesser som til slutt førte til det dokumenterbare nivået for nedre grenseflate. Disse bruksfasene og nedslitingsprosessene lar seg vanskelig dokumentere.

Akkumulasjonsprosessene betegner masser som eventuelt har blitt avleiret over nedre grenseflate. Det foreligger hulveger hvor akkumulasjon ikke har fått avleire seg, enten fordi vegen stadig brukes eller fordi erosjonen transporterer massene bort. I en hulveg vil det tilkomme organisk materiale i form av løv og kvist. Hvis nedslitingsprosessene ikke er så sterke at det organiske materiale blir trampet i stykker eller eroderes, kan det ligge til

rette for en masseakkumulering. Løv og kvist vil da kunne forhindre erosjonen eller stedvis hope opp sediment som er erodert. Blir ferdsels-hyppigheten redusert, f.eks. ved at de reisende bruker en annen parallell hulveg, kan det dannes en ny mark-overflate i den første hulvegen. Hvis forutsetninger for erosjon er til stede høyere oppe i terrenget, kan det medføre at erosjonssediment kan bli avleiret over den markoverflaten som dannet seg i hulvegen. Det er også mulig at vinderosjon kan avsette sediment i hulvegen. Slike prosesser kan akkumulere masser over nedre grenseflate, og disse avsetningene kan dokumenteres.

Akkumulasjonsprosesser er ikke synonyme med ødefaser. Ødefase kan betegne lengre tidsrom hvor veggen ikke blir brukt. Hvis kvartær-geologiske, morfologiske og hydrologiske betingelser endres, eller er slik at akkumulerte masser blir liggende vil ferdsel kunne fortsette uten at nedslitingsprosessene er større enn akkumulasjonsprosessene. Slike forhold kan være vanskelig å dokumentere.

Bildet kan være enda mer komplisert i og med at hulvegen igjen kan bli utsatt for hyppig bruk med tilhørende nedslitingsprosesser, som kan fjerne deler av eller alle akkumulerte masser. Hvis deler av akkumulerte masser blir slitt ned, vil slitassen kunne dokumenteres gjennom grenseflatenes form. Hvis alle akkumulerte masser blir slitt bort og nedre grenseflate ført dypere i grunnen vil tidligere bruks-

faser og øvrige nedslitingsprosesser bli nær umulig å dokumentere.

Akkumulasjonsprosessene kan både representerer ødefaser og mulige bruksfaser over nedre grenseflate. Lag som er tolket som gamle mark-overflater, representerer faser hvor vegetasjonen har fått etablere seg, altså en periode hvor det trolig har vært lite eller ingen ferdsel. I tillegg kommer sedimenter avsatt med vann. Slike sedimenter kan bestå av sortert materiale som klart definerer en ødefase. Blandete vannavsatte sedimenter kan representere ferdsel enten bare av ville dyr eller av folk og fe. I tillegg vil en i noen områder måtte regne med vinderosjon, flygesand. Disse sedimentene har ingen direkte relasjon til hulvegen, men de vil kunne avsløres ved korngraderingsanalyser.

Den siste formen for akkumulasjonsprosesser er påførte masser, som vitner om en definert bruksfase. Slike sedimenter kan være vanskelig å dokumentere, da de kan være hentet i umiddelbar nærhet til veggen og derfor ikke skiller seg fra vegens sammensetning av sedimenter. I tilfeller hvor sedimentene skiller seg fra øvrige sedimenter i grunnen kan slike akkumulerte masser dokumenteres. Befaring og diskusjon med erfaren kvartærgeolog vil kunne avgjøre om massene kan være påført eller ei (Sørensen 2000). Korngraderingsprøver og glødetapsanalyse vil kunne gi viktige data om massenes sammensetning og egenskaper.

Påførte masser er intensjonelt plassert, og ser man i Statens vegvesens Normaler finnes det relevant term for slike påførte masser: *Forsterkningslag* synes å dekke funksjon slike masser har, også i hulvegkontekst, om enn uten de øvrige relasjonene forsterkningslaget inngår i i et moderne veglegeme. Et forsterkningslag har som hovedfunksjon å fordele trafikkbelastningen, slik at undergrunnen ikke overbelastes (Statens vegvesen Normaler 18, 1991:354). Intensjonen er ikke å tre våre normaler over et fortidig fenomen, men å karakterisere relevante kvaliteter ved slike påførte lag. Forsterkningslag benyttes på ikke tilstrekkelig stabil undergrunn.

Kan hulvegene dateres?

Dokumenterbare lag som skyldes akkumulasjonsprosesser, kan settes inn i en relativ kronologi. Det innebærer at hoveddelen av bruksfasene (nedslitningsprosessene) ikke vil kunne dokumenteres, og at datering av disse bruksfasene blir en ganske vanskelig oppgave. Stratigrafiske analyser kan sette nedslitningsprosesser og akkumulasjonsprosesser i sammenheng. Nedslitningsprosessene kan i noen tilfeller låses i tid av konstruksjoner (f eks gravhauger), som overlager de negative stratigrafiske enhetene, som en nedsliting i undergrunnen vil representere.

Det er særlig to metoder som kan kaste lys over dateringsspørsmålene, nemlig pollenanalyse og ^{14}C -

dateringer. Begge metodene er beheftet med en rekke kildekritiske problemer.

Funn av trekull i ett eller flere lag gir muligheter for ^{14}C -dateringer, men med vesentlige kildekritiske innvendinger. Det må avgjøres om trekullet representerer noe som har hendt i hulvegen eller om materialet er redeponert fra et annet sted. Hvis trekullet ikke er produsert på stedet, f eks en brent markoverflate, så er det trolig redeponert, og da mangler trekullet en primær kontekst. Vi vet da ikke hvor det kommer fra, og en datering vil ikke kunne appliseres ukritisk på lagets innhold og lagets kontekst i hulvegen. Det en datering av slikt materiale kan gi informasjon om, er at lagene over er yngre enn dateringen, hvilket også innholdet i lagene under også kan være! Det kan også la seg gjøre å datere humushorisonter eller humusholdige lag i profilen, men det er også beheftet med en rekke kildekritiske problemer.

Bruk av pollenanalyse kan avgjøre om det er daterende vekster i sedimentene, som eventuelt ved vegetasjonsteorier kan knyttes til kronologisk plasserbare perioder (Fossum in print). Metodisk sett vil det være mulig å dokumentere en vegetasjonshistorisk utvikling i og utenfor hulvegen, slik Anitra Fossum har vist (Fossum in print). En kildekritisk svakhet ved bruk av pollenanalyse som metode kan oppstå på lokaliteter hvor det ikke kan tas ut en pollenprøve av naturlig deponerte strata ved siden av vegegen, f eks hvor det har vært dyrket eller

fjernet masser. Et annet kritisk punkt er nærmest en konsekvens av det første, nemlig at de lagene som ligger i hulvegen representerer et kronologisk utvalg av lag, men med usikker plassering i tid. Pollenanalysen vil da gi et blikk inn i vegetasjonshistorien, men med ukjente tidsintervaller, og kanskje manglende informasjon om viktige bruksfaser, som ikke er representert i den dokumenterte stratigrafien. Pollenanalyse legger til grunn en forutsetning om at pollen ikke vaskes ned fra et lag til et annet, noe som kanskje ikke alltid medfører riktighet? (Sørensen 2000:10).

Til sist kan vi ta for oss funn av gjenstander i hulvegene. De skulle vel kunne brukes til datering av hulvegen? Det er mulig å få informasjon om vegens brukstid ut fra gjenstandsfunn, men da må funnkonteksten og gjenstanden stå i et for oss begripelig forhold. Det vil være vanskelig å skille mellom *mistet under transport* og andre redeponeringer, f eks ved nedtråkking av eldre boplassmateriale i de påvirkede massene i hulvegen. Bruk av metalldetektor kan ved søk i brede korridorer gi et kvalitativt inntrykk av metallgjenstandenes spredningsmønster. Hvis spredningsmønsteret viser konsentrasjoner relatert til hulvegene, vil gjenstandene dateringsmessig indikere tidsrom for bruk av vegene.

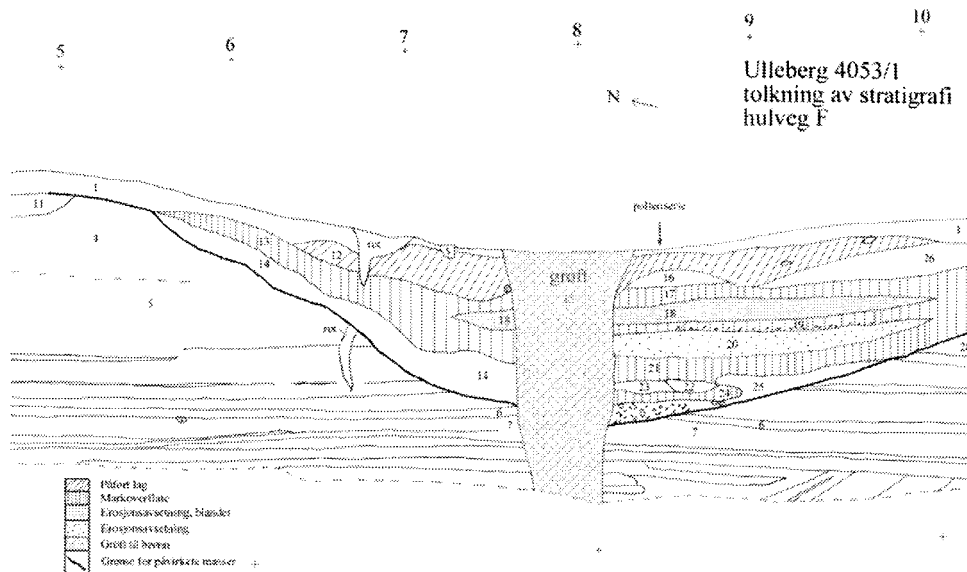
Mange av de samme kildekritiske problemene som gjelder ¹⁴C-dateringer kan også relateres til gjenstandsfunn i hulvegene. Gjenstander

som trekull kan ha betydelig egenalder. Vanskelighetene består også her i at gjenstandene kan ha tilkommet i en bruksperiode hvor nedslitingsprosessene så vidt har begynt. Gjenstander kan ha blitt liggende på grenseflaten som stadig ble slitt nedover i grunnen. Gjenstanden kan dermed fulgt med ned og blitt liggende omkring nivået for nedre grenseflate. Hvis hulvegen var utsatt for sterk erosjon vil slike gjenstander bli transportert bort fra stedet den ble mistet eller deponert. Gjenstandene kan således både indikere brukstid, og være kommet i jorda på andre måter. Artefaktfunn og trekull viser kun at lagene over må være yngre, men at innholdet i lagene under også kan være det. Sedimentenes kronologiske orden trenger ikke tilsvare en orden i tid. Colakorker kan ligge dypere i hulvegens sedimenter enn en middelaldersk hesteskosøm!

Eksempelet hulveg F Ulleberg, Larvik kommune, Vestfold

Hulveg F fra lokaliteten Ulleberg i Larvik kommune i Vestfold, er i denne artikkel ment som et metodisk eksempel. Den er tegnet og tolket i figur 3 i denne artikkel. For nærmere presentasjon henvises til Hulvegprosjektets sluttrapport.

Hulveg F: er en bred hulveg, ca 25 meter lang, med markerte skråninger og den er ca 0,7 meter dyp. Hulvegen fører sammen med hulveg G i nord og ender i sør ut i et sandtak. Hulveg F er interessant fordi profilen av dekket

Figur 5. Profiltegning med tolkning av stratigrafien i huleveg F på Ulleberg (Tegning: Østerdal). Tolkning er gjort i diskusjon med Arnulf Østerdal, Rolf Sørensen og forfatterne.

mange stratigrafisk skilte lagdannelser. De yngste sporene i profilen besto i en grøft og en steinsatt brønn. Brønnen ble laget i 1940-årene.

Profildokumentasjonen av huleveg F inneholdt fire lag som er tolket å representere begravde markoverflater. Dagens markoverflate er den femte observerbare. Tolkningene av lagene er gjort i samarbeid med geolog Rolf Sørensen. Det var en ubetinget fordel å ha med en erfaren kvartærgeolog i denne tolkningsprosessen. Mellom markoverflatene L 17, L19 og L 21 lå det to lag; L 18 og L 20 som begge er avsatt med vann, altså erosjonsavsetninger. L 18 var et blandet sediment, som opprinnelig er avsatt med vann, men som er påvirket av prosesser som har blandet sedimentet. L 20

er også vannavsatt, men sedimentet ligger sortert og er ikke synlig påvirket av prosesser etter at det ble avsatt. Disse observasjonene gir verdifull informasjon som kan brukes i tolkningen av stratigrafien i huleveg F. I tillegg til lag som er avsatte med vann ble det dokumentert et påført lag, L 12. Dette bestod av usortert materiale med noe større og mindre stein som ikke kan være resultat av erosjon i det flate terrenget. L 12 kan ikke knyttes til graving av grøften i senter av huleveg F, fordi laget ikke består av blandete masser fra de under liggende lagene, men er et distinkt enhetlig lag. Det er observert to forsenkninger i grenseflaten under L 12 som muligvis kan tolkes å representere hjulspor (se figur 3). Bredden mellom hjulsporenes senter er 1, 4 meter, men profilen ligger

ikke vinkelrett på hulvegen og avstanden er derfor noe mindre. I og med at grøften har skåret lagene i hulvegens senter er eventuelle spor etter hestetråkk tapt.

På figur 3 og 5 er nedre grenseflate mellom de av naturen avsatte lag og lag påvirket av natur og kulturprosesser, markert med en tykkere linje. Grenseflaten har en tydelig U-formet profil, og lagene som ligger over denne grensen er omtalt som hulveg F. Følgende problematikk er aktuell å drøfte for hulveg F:

1. Hvilke lag er indirekte påvirket av transport/ferdsel og erosjon?
2. Hvilke lag er direkte påvirket eller avsatt gjennom transport/ferdsel og erosjon?
3. Er lagene som klart bryter strukturen i de naturavsatte lag del av veg, og hva er vegen?
4. Presentere en tolkning av de stratigrafiske forholdene i hulveg F.

Problemstilling 1

Lag 14 og L 28 er lag som indirekte kan tolkes å være berørt av prosessene i hulveg F. Massene i L 4 og L 5 samt andre ikke nummererte lag består av sandige strandavsetninger, med liten forkilingsevne og dårlig stabilitet. Utsett for trykk og press ovenfra, samt en utgliding av masser mot senter av hulvegen, vil partiklene sige ut og endre plassering, slik at strukturen i sandlagene vil bli brutt. Lagene kan tolkes å være resultat av prosesser som indirekte har påvirket strukturen i massene, som derfor er utskilt som lag.

Problemstilling 2

Lag som direkte er berørt av ferdsl og erosjon er L 25 som overlager nedre grenseflate. Massene i bunn av laget består av mye grus og små stein, mens det oppover langs innsiden av den U-formete profilen har forbindelse og sammenheng med markoverflatene (L 21,19,17) som går sammen. Øvrige lagdannelser og grenseflater som direkte kan knyttes til ferdsl og erosjon er L22, 23, 20, 18, 16 og 12. Det vitner om at det er flere bruksfaser i hulvegen og at markoverflatene utgjør tolkbare faseinndelinger i rommet. Tidsmessig er det vanskeligere å plassere fasene, noe som blir diskutert nedenfor. Bruksfaser er derimot vanskeligere å belegge da bruk kan ha slitt bort sedimenter eller i mindre grad satt spor i de sedimentene som er dokumentert. Blandete erosjonsavsetninger og påførte masser kan representere bruksfaser.

Problemstilling 3

Er lagene som klart bryter strukturen i de naturavsatte lag del av veg, og hva er vegen? Spørsmålet dreier seg om hvordan vi skal forholde oss til avgrensning og tolkning av grenseflater og lagavsetninger. Vegen i seg vil måtte diskuteres med utgangspunkt i den dokumenterbare stratigrafi, men også den ikke-dokumenterbare bruken må trekkes inn i diskusjonen omkring vegen. I og med at nedre grenseflate for påvirkede masser vil kunne knyttes til vegens funksjon, så vil alle dokumenterbare strata over nedre grenseflate omtales som hulveg.

Figur 6. Fotografi av hulveg F på lokaliteten Ulleberg (Foto T. Gansum).

Problemstilling 4

Hva representerer grenseflatene og lagavsetningene og lagavsetningenes innhold i hulveg F? Veggen er den overordnede betegnelsen, men vegens funksjon kan tolkes å representere visse grenseflater og avsetninger. Ikke alle lag eller grenseflater kan knyttes til hulvegens funksjon som veg. Vi må derfor se nærmere på hva de ulike lag og grenseflater representerer. Vi kan begynne med nedre grenseflate for påvirkede masser. Nedre grenseflate er et resultat et ukjent antall nedslitings- og eventuelle akkumulasjonsprosesser. Summen av disse prosessene kan dokumenteres ved nedre grenseflate, men prosessene lar seg for øvrig ikke dokumentere, da de representerer negative stratigrafiske enheter; noe som ikke lenger er tilstede

i profilen. Både eldre og yngre markoverflater enn L 24 og L17, samt erosjonsavsatte lag som L 18 og L 20, kan ha blitt fjernet ved slike nedslitningsprosesser.

Grenseflater som er synlige i en profil, kan være resultat av nedsliting av deler av et lag, feks en markoverflate. Det innebærer at markoverflatenes tykkelse kan ha blitt redusert, eller kanskje gjennomtråkket på en slik måte at det i dag ikke lar seg dokumentere som eget lag. Grenseflatene mellom lagene i profilen representerer sjelden en statisk situasjon, men synet på grenseflater er en måte å tolke dynamiske prosesser i hulvegene. Det er til en hver tid på overflaten og ned i sedimentet at ferdsele finner sted og setter spor.

Hvilke stratigrafiske enheter kan vi si noe kvalitativt om og som kan hjelpe oss videre? L20 utgjør en slik stratigrafisk enhet, i og med at laget er sortert ved flateerosjon. Observasjonen at det fortsatt ligger sortert viser at sedimentet ikke har vært utsatt for forstyrrelser av noe slag. I vegsammenheng er det en ødefase. Hulvegen har ikke blitt brukt når L 20 ble avsatt og lå eksponert, hvilket kan dreie seg om et meget kort tidsrom. Over L 20 ligger det en markoverflate, L 19. Denne fasen i hulvegens historie må inkludere tiden da markoverflaten L 19 ble dannet. L 19 har ikke blitt utsatt for trykk som har påvirket massene i L 20. *Disse to lagene utgjøre en statisk låsing av stratigrafien, og deler den dokumenterte stratigrafiske profilen i to. Avsetningene under L 20 og ned til nedre grenseflate, og avsetningene over L19 og til dagens markoverflate.*

Ser vi på avsetningene under L 20 må disse lagene være kronologisk eldre enn L 20. De er avsatt før L 20 og utgjør hendelser i rommet som kan plassere dem relativt i forhold til hverandre. Det vi da har sagt noe om er avsetningens rekkefølge, noe som må skilles fra avsetningenes innhold! Det får som konsekvens at daterbare gjenstander eller daterbart materiale ikke daterer avsetningenes tidspunkt. Den stratigrafiske kronologien trenger ikke avspeiles i dateringer. Yngre gjenstander eller materiale kan ligge under avsetninger med eldre materiale. Det finnes ingen kontroll med hvor det daterbare materialet stammer fra.

L 19 er en markoverflate delt i et øvre- og nedre sjikt i østre del. Det nedre sjiktet inneholder noe trekull. Det er lite trolig at de to sjiktene i L 19 utgjør bruksperioder, hvor deler av det som nå er omtalt som nedre sjikt har vært utsatt for nedslitingsprosesser og er siste rest av en bruksflate. Det er to forhold som taler for at det er en fase i vegens historie hvor den ikke er i bruk: Det er ikke spor av slik sjiktning i vestre del av L 19, og L 20 er ikke påvirket av tråkk, noe en bruksfase så langt ned i L 19 ville avstedkommet.

Kan alle markoverflater tolkes som faser i hulvegens historie hvor de ikke var i bruk? De lagene som representerer eldre markoverflatene i profilen indikerer perioder i hulvegens funksjonstid hvor vegetasjonsdekket har fått etablere seg. Vegetasjonsdekket tåler da eventuelle nedslitingsprosesser uten å bli brutt. I slike perioder vil erosjonsmasser akkumuleres i vekstsjiktet og bygge opp markoverflaten sammen med tilføring av organisk materiale. Markoverflater som har vært utsatt for bruk vil kunne bli slitt ned, men hvis nedslitingsprosessene ikke medfører fullstendig ødeleggelse av markoverflaten, vil begravede markoverflater også kunne representere bruksfase, om enn i et begrenset omfang. Etablering av markoverflater kan vi først følge fra markoverflaten L 24. Hvordan situasjonen har vært forut for L 24, lar seg ikke dokumentere. Kan vi datere markoverflatene? Det kunne vært tatt ut humus fra alle markoverflatene og datert dem ved

¹⁴C-dateringer, men det er svært ressurskrevende og er ikke gjennomført.

Hva vil en f eks en datering av trekullet fra L 19 innebære? Trekullet i nedre sjikt av L 19 har ingen optimal kontekst. Det er en kjensgjerning at trekull i markoverflater eller i dyrkningslag er beheftet med usikkerhet. Det er sjelden at trekull i markoverflater ligger i den konteksten hvor treverket ble omdannet fra treverk til trekull. Vi kan ikke utelukke at røtter eller annet brent materiale kan bli avsatt på eller i markoverflater. Hvis treverk er deponert på markoverflaten er det et spørsmål hvor det kommer fra og hva slags tresort og egenalder treverket har. Slike kildekritiske problemstillinger skal en være klar over før en sender prøver til radiologisk datering. Selv om datering trekull i slike kontekster er forbundet med usikkerhet, så bør vi ikke avvise et hvert forsøk på å datere slikt materiale. En eventuell datering vi si noe om at avsetningene over L 19 er yngre enn dateringen. En datering vil ikke kunne brukes for å datere avsetningene som stratigrafisk ligger under L 19, da disse både kan være eldre og yngre enn dateringen, fordi vi ikke kan avgjøre hvor gammelt treverket var og hvilken kontekst det ble dannet forut for redeponeringen i L 19. En ¹⁴C-datering av trekull fra L 19 ga $135 \pm$ et ukjent intervall (Tua 2700, tresort furu.), med andre ord en ung datering. Siden vi ikke vet noe om trekullets primære kontekst må vi være forsiktige, men vi har all grunn til å tro at de akkumulerte massene over L 19 må

plasseres i tidsrommet samtidig med dateringen og yngre.

Hvordan kan vi betrakte stratigrafien under L 20? Nedslitingsprosessene har vært de sterkeste kreftene i perioden fram til avsetningen av L 25, over nedre grenseflate i hulveg F. Fra og med L 24 har prosesser som har bidratt til akkumulasjon av masser vært sterkere enn nedslitingsprosessene.

Pollenanalyse kan være en måte å håndtere negative stratigrafiske enhetenes tidsrom. Metoden som kan benyttes er komparasjon mellom pollen-serier henholdsvis tatt i og utenfor vegen (Helge Høeg 1997, Fossum in print). På den måte kan de negative stratigrafiske enhetene plasseres i tid. Slike forholdene er på Ulleberg, foreligger det ikke en bevart naturstratigrafi. Dermed er det ingenting å sammenligne pollenprøvene fra vegen med. Det ble imidlertid tatt ut en pollenserie i hulveg F (Høeg 2000). Fem av prøvene fra fire lag er analysert, og disse ga noe informasjon om vegetasjonsforholdene.

I rapporten skriver Helge Høeg:

"De 5 analyserte prøvene var pollenrike. Prøven fra 142 cm [se prøve nummer 4 i tabellen over] var sterkt korrodert. Alle prøvene er yngre enn graninnvandringen, og alle prøvene viser relativt åpen skog hvor bjerk har vært det vanligste treet. Det har vært noe furu og litt hassel, or, gran og eik. Av urtene har gress vært viktigst med ca 20%. Det har

også vokst meget einstape på stedet. Alle prøvene inneholdt en del kornpollen, sannsynligvis mest bygg, men rug i de tre øverste prøvene” (Høeg 2000:5, mine tilføyelser i klamme).

Høeg belegger korndyrking i nærheten av lokaliteten. Denne dokumentasjonen samsvarer med Sørensens dokumentasjon av vannerosjon (L 2) som overlageret kulturlaget (L 3). Høeg hevder at graninnvandringen i denne delen av Vestfold skjer ca 1200 BP (ca 800 AD) (Høeg 2000:2). Kan pollenanalysen brukes som dateringsmetode for lag i hulveg F?

Forutsatt at dateringen av graninnvandringen er rett, vil alle lagene i hulveg F være yngre enn 800 AD. En innvending mot en så sen datering for alle avsatte sedimenter er påpekt av Rolf Sørensen:

”Det er utført pollenanalyse både ved Aske og Ulleberg (Høeg 2000). På begge stedene er det funnet granpollen langt ned i sedimentene, til 71 cm dybde ved Aske, og til 142 cm ved Ulleberg. Disse lagene kan derfor være yngre enn ca. 1200 BP (Høeg 2000),

men i den porøse sanden kan en ikke se bort i fra at en del pollenkorn er nedvasket, og dette vil vanskeliggjøre tolkningen av de dypeste lagene. Hvis tolkningen av gamle markoverflater er riktig (68 cm dyp ved Aske, og 120 cm dyp ved Ulleberg), betyr dette at overliggende sedimenter er transportert dit av vann eller vind (se ovenfor). Dette fører til ytterligere tolkningsproblemer for pollenanalysen. Prøvene som inneholder rikelig med pollen, reflekterer likevel ganske sikkert hovedtrekkene av vegetasjon i omgivelsene da lagene ble avsatt. De ”primære” strandavsetningene på begge lokaliteter, er dannet langt tidligere enn pollenanalysen viser” (Sørensen 2000:10).

Igjen ser vi at konteksten prøvene relateres til er beheftet med usikkerhet. Hovedtrekkene i pollenanalysen fra de pollenrike lagene viser vegetasjonshistoriske faser på stedet, men til ukjent tid. Funn av granpollen i det nederste laget L25, kan være resultat av nedvasking, men behøver ikke være det. Uansett gir funn av granpollen kun en bakre tidsgrense for akkumulasjonsprosessene i hulveg F. Det gir

Prøve nummer	Målt fra overflaten, L 1	Lag nummer
4	92	L 25 topp av laget
10	70	L 21 mitt i laget
14	49	L 19 bunn av laget
15	45	L 19 topp av laget
19	26	L 17 topp av laget

Figur 7. Analyserte pollenprøver, Ulleberg 405311, Larvik.

ingen datering av nedslitingsprosessene, dvs de eldste bruksfasene. Akkumulasjon av sedimenter i hulveg F startet trolig etter graninnvandringen.

Avslutning

Vi har satt fram forslag til begerer og terminologi for hulveger. Det kan kanskje synes noe underlig å gi deler av en veg en egen terminologi. Behovet har imidlertid oppstått som følge av fokus på hulvegene. Vi innser at begrepene og terminologien kan bygges ut med hensyn til å dekke vegenes øvrige former, det være seg vegen med skulder eller andre former for konstruksjoner. Hulveg er bare del av en veg, og terminologien bare del av en vegterminologi. Vi har valgt å legge vekt på begrep som har betydning for de som arbeider med veger i dag, for på den måte å tildele noen begreper en tidsdybde.

Dateringsproblematikken omkring hulvegene er dokumentert og eventuelle krav om å skulle datere hulveger ved arkeologiske undersøkelser kan ikke imøtegås med stort håp, selv og Hulvegprosjektet i Vestfold faktisk har lyktes med dette. Arbeidet med Hulvegprosjektet i Vestfold ble avsluttet i november 2000. Flere utførlige diskusjoner og presentasjon av materiale vil foreligge i prosjektets sluttrapport – som fortsatt er under veis...

Forfatterene vil takke Anitra Fossum, Sven Dahlgren, Arnulf Østerdal, Sigrid Stokke og Hans Peder Vibe for konstruktiv kritikk av manus. Annette Holst Booth og Ivar Wulff har gitt språklig assistanse i utforming av engelsk abstract.

Terje Gansum er arkeolog og var prosjektleder for hulvegprosjektet i Vestfold. Tom W. Skarre er avdelingsingeniør ved Statens vegvesen Vestfold.

Litteratur

- Ambrosiani, B. 1987. Vattendelar eller Attundalandsvägen. I: *KVHAA Konferenser 15*. Fossom, A. in print: Hulveier. Metodiske tilnærminger til dokumentasjon, datering og bruk. *Braut 2*.
- Gansum, T. 2000: Arkeologisk undersøkelse av hulveg, Ulleberg 4053/1, Larvik kommune, Vestfold fylke. Innberetning fra Hulvegprosjektet i Vestfold. Rapport nr 6. Vestfold fylkeskommune & Statens vegvesen Vestfold.
- Gansum, T. in prep: Fragmenter av fortidens ferdsel. Hulvegprosjektet i Vestfold. Vestfold fylkeskommune & Statens vegvesen Vestfold.
- Harris: E. C. 1989: *Principles of archaeological stratigraphy*. Second edition. Academic Press. London.
- Høeg, H. 2000: Rapport over en pollenanalytisk undersøkelse av prøver fra hulvei, Aske i Brunlanes, Larvik kommune, Vestfold. Upublisert rapport.
- Johansson Hervén, C. 2000: Från jord till papper – några erfarenheter av at producera källmaterial. I: *Att tolka stratigrafi. Meddelande från Ålands högskola nr 11*.
- Landrøm, I. & Wangersteen, B. 1986: *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivingsordbok*. Universitetsforlaget.
- Larsson, S. & Johansson Hervén, C. 1998: Källmaterialsproduktion och förståelsehorisonter i stadsarkeologien. *META 2*.
- Larsson, S. 2000: *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsetningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia IX.
- McLees, C., Noreide, S. W., Petersén, A. & Saunders, T. 1994: The production of archaeological knowledge: The theory and method of urban excavation. *META 2*.
- Nielsen, Y. 1877: Det norske Veivæsens Udvikling før 1814. *Historisk Tidsskrift*, Kristiania.
- Statens vegvesen 1992: Veg- og gateutforming. *Håndbok Normaler 017*.
- Statens vegvesen 1991: Vegbygging. *Håndbok Normaler 018*.
- Sørensen, R. 2000: Sedimentologiske undersøkelser ved fire "hulvei"-lokaliteter i søndre Vestfold. *Rapport 1/2000*, Norges Landbrukshøgskole, Institutt for jord- og vannfag, ÅS.
- Thorstensen, C. 1998: Nasjonal verneplan. Veger - Bruer - Vegrelaterte kulturminner. Dokumentasjon. Delplan 1. Statens vegvesen.

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna digitaliserade bilder via e-mail eller på diskett i Tif-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

David Lindholm

3-8

Viveka Löndahl

9-24

Påvel Nicklasson

25-32

Leif Häggström

33-37

Terje Gansum & Tom W. Skarre

38-57

Slagfält och Svärd. Nygamla områden inom den medeltidsarkeologiska forskningen

Ett smärtfritt förflutet? – rapport från 'Projekt Brännklint'

Stora och små män – en kommentar till en debatt?

Tre källkritiska frågor om makt – en kommentar till Tomas Ekmans artikel "En he-man i vadmal"

Hulveger – forslag til begreper og terminologi